

BOOKSTÄVER &
gamla handskrifter

Att läsa handskrifter från
Vasatiden och Stormaktstiden
samt tidiga kyrkoböcker

Lars Bägersfeldt

BOKSTÄVER & gamla handskrifter

Att läsa handskrifter från
Vasatiden och Stormaktstiden
samt tidiga kyrkoböcker

Lars Bägerfeldt

Innehåll

FÖRORD	4
PROLOG	5
PALEOGRAFI	6
ÄLDSTA TIDENS SYMBOLER OCH PROTO-SKRIFTER	6
TIDIGA SKRIFTSYSTEM	7
SÄRSKILDA TYPER SOM BERÖR NORRA EUROPA	10
HANDSKRIFTER.....	11
STILAR I VÄSTRA EUROPA FRAM TILL MEDELTIDENS SLUT	11
HANDSKRIFTER I SVERIGE FRAM TILL 1600-TALETSLUT	21
BOKSTÄVER OCH SIFFROR	24
DEKOR OCH SNABBSKRIFT	24
BOKSTÄVER	25
SIFFROR	28
INTERPUNKTION	29
RUBRIKER OCH STILBLANDNINGAR	29
ORDVAL OCH STAVNING	30
ORDVAL	30
STAVNING	33
SÄRSKILJANDET AV SNARLIKA BOKSTÄVER.....	35
FÖRKORTNINGAR	36
ATT SKRIVA OLIKA MÅTTENHETER	38
ÅTERGIVNING AV HANDSKRIFTER	43
KURSIV STIL OCH KLAMMER – FÖR UPPLÖSTA FÖRKORTNINGAR	43
TVÅ OLIKA TECKEN, MEN ETT ENDA LJUD	44
MARGINALTEXTER.....	44
OSÄKERHETER.....	44
RADBRYTNING.....	45
SEKLERNAS SÄRDRAG	45
ÖVERSÄTTNING TILL MODERNT SPRÅK	47
TEXTPROVER	48
1300-TAL OCH 1400- TAL – MEDELTIDSDOKUMENT.....	48
1500- TAL – REGISTRATUR OCH LANDSKAPSHANDLINGAR	51
1600- TAL – DOMBÖCKER OCH SKATTEBÖCKER.....	57
1700- TAL – TIDIGA KYRKBÖCKER	63
NÅGRA YTTERLIGHETER	69
BOKSTÄVERNA FRÅN 1300-TAL TILL 1700-TAL.....	71
TIPS FÖR ALLA	77
SOM SJÄLVA VILL LÄRA SIG MER OM ATT LÄSA HANDSKRIFTER	77

FÖRORD

Denna skrift har tillkommit i syfte att hjälpa till och underlätta läsandet för alla som önskar ta del av gamla handskrifter, vars ålder innebär att de ofta kan vara svårlästa. Det gäller i synnerhet de personer som har begränsad vana och behöver stöd för att komma vidare. Det finns ett flertal bra arbeten som är tillgängliga på Internet, vilket egentligen gör denna skrift onödig, men jag skrev den mest för att sammanfatta viktiga uppgifter för egen del.

En stor del av de inledande kapitlen kan mestadels ses som kuriosas och inte som något nödvändigt för att tillgodogöra sig det primära kapitlet med textprover. Tyngdpunkten och målsättningen är att fokusera på de enskilda bokstäverna och orden, inte på texterna eller de olika handskriftstyperna. Genom att lära sig läsa de gamla handskrifterna på ett naturligt och flytande sätt, kan var och en sedan själv finna de enorma variationerna som döljer sig i den omfattande mängd handskrifter som alla historiskt intresserade berörs av.

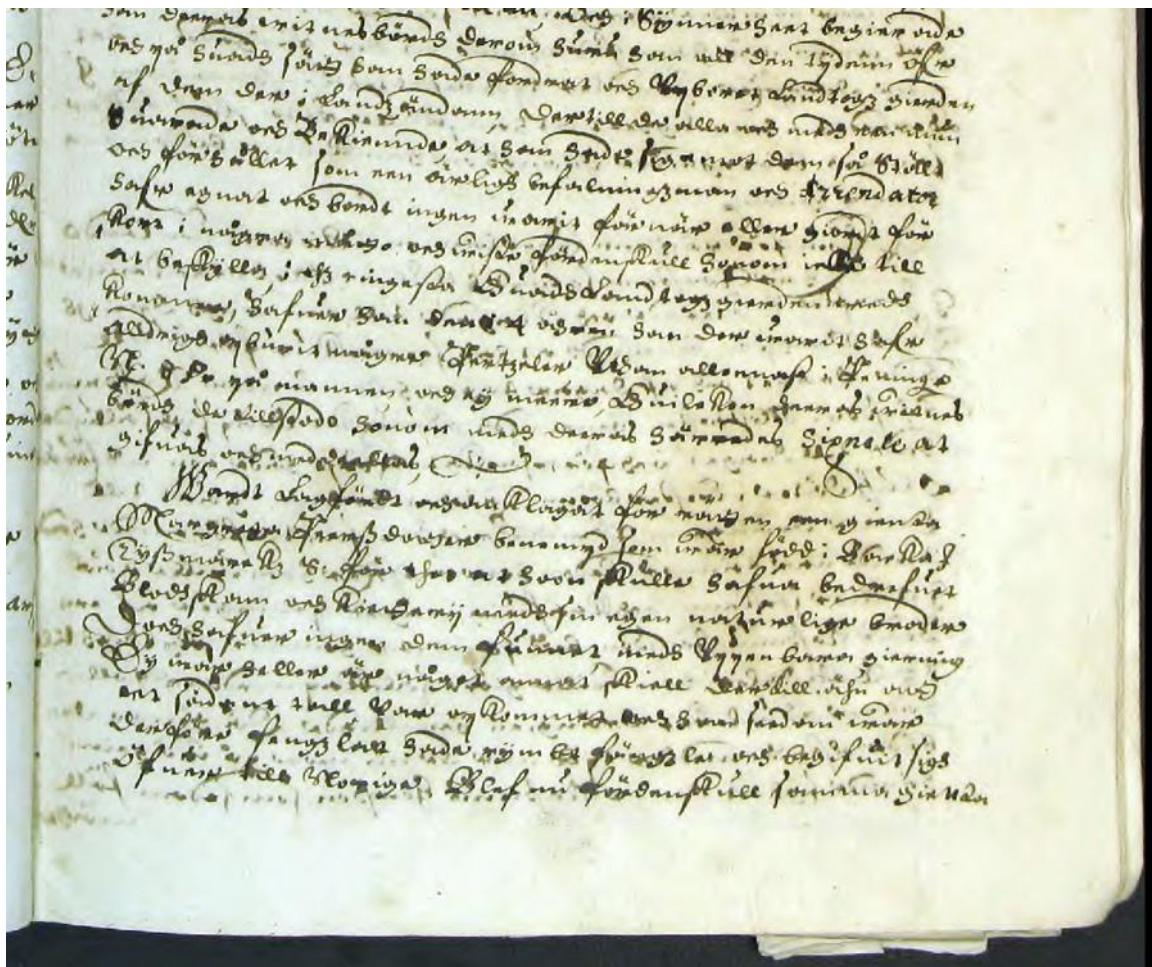
Falköping 2011-12-13
Lasse Bägerfeldt

PROLOG

Hur frustrerande är det inte att nå fram till intressanta dokument, men där det enda villkoret för att kunna läsa dem är att man tyder och utläser texten alldeles själv. Många ger upp i sådana stunder, vilket jag också har gjort ett oräkneligt antal gånger de senaste 35 åren sedan jag började släkt- och hembygdsvetenskap vid 18 års ålder. Periodvis var Riksarkivet mitt andra hem, innan arkeologin tog över för ganska många år, men hela tiden har läsandet av gamla handskrifter funnits vid sidan om.

Numera kan jag äntligen glädja mig över att kunna läsa de mest vedervärdiga handstilar, bara jag får en stund för mig själv och lär mig hur skribenten har valt att placera sina slängar och streck. Alla har sina egenheter, men alla följer också sin tids mall. Lär man sig hur mallen såg ut, återstår bara de individuella dragen. Bokstav för bokstav framträder orden och innehållet i texten. Ofta får man leta länge innan det man verkligen söker efter kommer fram, men då är belöningen desto större.

Så, äntligen kan jag läsa dem flytande, utan att stoppas upp mer än undantagsvis. Det handlar bara om envishet och träning.

Dombok från Värmland år 1629.

Paleografi

Ämnet paleografi, vilket ofta översätts "Beskrivning av gamla skrifter", är vetenskapen om skriftens utveckling och användning i äldre tid samt läsning och tolkning av handskrifter. Med begreppet skrift avses ett system med symboler som motsvarar språkliga uttryck.

Den äldsta varianten var baserat på logogram (piktografiska eller ideografiska tecken), där varje tecken (glyf, grafem, bokstav) hade en specifik innebörd. Runt 2600 f.Kr. utvecklades de första kända fonogrammen i Egypten, där ett tecken istället motsvarade ett ljud-värde.

Äldsta tidens symboler och proto-skrifter

Redan från tidiga skeden av människans historia förekommer dekorationer på ett sådant sätt att dess bilder och figurer kan uppfattas som symboler och betydelsebärande figurer. I en del fall avbildas särskilda företeelser, såsom djur och människohänder, men i andra fall är formerna abstrakta. Grottmålningar som är upp mot 30 000 år eller mer, är ett exempel på symboler som både uppvisar en starkt begränsad variation och där vissa av figurerna återkommer betydligt oftare än andra. Av det skälet finns det anledning att anta ibland har velat berätta något med dessa symboler. Alternativt kan de ha varit utförda i magiskt syfte och ett uttryck som ingått i ett rituellt agerande, där man inte har haft tankar att andra ska se dem efteråt eller tolka dem på något visst sätt. Trots det har symbolerna haft en viss bestämd innebörd.

I samband med uppkomsten av de första jordbrukande kulturerna för mer än 10 000 år sedan, framträdde åtskilliga symboler, vars sammanhang emellanåt antyder att de hade en viss specifik innebörd och betydelse, både för den person som utförde dem och andra samtida och efterföljande personer som delade den berörda kulturen. Dessutom tycks syftet och avsikten ha varit att man rent konkret ville meddela sig med andra personer med dessa symboler. En följd av detta blev att vissa symboler fick en mycket vid spridning geografiskt samt lång varaktighet. En följd av detta blev de första proto-skrifterna, som förekommer på Balkan runt 6000-4000 f.Kr., såsom i Bulgarien, Rumänien, Serbien, Grekland och Ungern. Dess efterföljare runt 4500-3000 f.Kr. kan uppvisa en ännu mer komplicerad struktur och kombination av dessa symboler, vilket gör att de gick i riktning mot ett konkret och formellt skrivande, som kännetecknas av en uppsättning regler för kodning och läsning. Redan från de tidigaste skedet runt 6000 f.Kr. finns exempel på sådana uppställningar av symboler att de bör tolkas som fullvärdiga skrifter, om än kortfattade, eftersom de normalt bara omfattar 10-50 tecken per föremål.

Dessa tecken, som av vissa forskare uppfattas som fullt utvecklade skrivtecken, kom sedan att spridas till bland annat Anatolien och de tidigaste stadierna av Troja, samt till suméerna som utvecklade dem vidare till kilskrift i samband med att omfånget på de nedtecknade skrifterna ökade kraftigt.

Tidiga skriftsystem

Skriftens historia brukas sättas till tiden strax före 3200 f.Kr. när sumererna i tvåflodsländet tillverkade ett stort antal lerskivor med kortfattade texter på. Med tiden förenklades dessa tecken, vilka från början mestadels var piktogram som försökte avbilda de företeelser som avsågs. Runt 2600 f.Kr. hade utvecklingen gått så långt att man nådde fram till ren kilskrift, där samtliga tecken skrevs på med ett visst antal kilformade streck. Ursprunget till de sumeriska tecknen kan sökas till den proto-skrift som förekom inom ett relativt stort område i vissa delar Balkan.

Även hettiterna i Anatolien hade runt 1400-700 f.Kr. en säregen skrift, som baserades på samma grund som det äldsta sumeriska skriftspråket. Egentligen är det fråga om två snarlika skrifttyper, där den en av dem är fonetisk och bygger på ett 70-tal tecken, medan det andra är rent symboliskt där varje tecken står för ett konkret ord. Vid sidan av detta växte det fram varianter av det feniciska skriftspråket som med tiden skulle ta över helt.

Ungefär samtidigt runt 3100 f.Kr. började hieroglyferna uppträda i Egypten, varefter de blev allt vanligare längs samhällena vid Nilen. Bara i en begränsad omfattning kan man spåra ett ursprung av de enskilda tecknen till Balkan, Anatolien eller det sumeriska området. Vissa hieroglyfer kan ha haft ett helt annat ursprung med tanke på att det finns ett mindre antal men likafullt påtagliga likheter gentemot de ristningar som förekommer i megalitgravar i västra Europa, där de sistnämnda åtminstone är några sekler äldre. Den megalitiska konsten baseras på en serie ganska enkla tecken som ofta återkommer, men som delvis har ett ursprung från Centraleuropa och tiden runt 5500 f.Kr. Sannolikt har i varje fall många av dessa tecken en konkret innebörd som bevarats under lång tid och spridits till stora delar av norra och västra Europa. Likaså finns det anledning att anta att de härstammar från Balkan eller den västra sidan av Svarta Havet under årtusendet dessförinnan.

I södra Grekland och på Kreta användes en säregen typ av skrift, Linear A & B, från tiden runt 1800 f.Kr. (möjligen med ett inledningskede från 2100 f.Kr.) och fram till c:a 1200 f.Kr., vilka inte fick några efterföljare. Ett samtida sidospår är dock den cypriotiska skriften. Linear B var fonetiskt uppbyggd med stavelser, alltså en konsonant plus en vokal per tecken, men trots den formässiga likheten är det oklart om detta även gäller för Linear A. Deras ursprung är fortfarande okänt, men vissa påtagliga likheter finns med de äldre proto-skrifterna på Balkan.

Ett relativt närliggande sidospår till detta är den symbolskrift som förekom i den relativt högt utvecklade kulturen i Indusdalen, vars ursprung är okänt. De äldsta delarna kan spåras till c:a 3500 f.Kr. och en viss utveckling kan följas fram till c:a 1900 f.Kr. skriften i princip upphörde. Bara ett fåtal av tecknen har tolkats och anses vara läsbara i dag. Längre österut i Asien utvecklades andra skrivsystem något senare, varav vissa fortfarande inte kan läsas eller bli tolkade.

Efter dessa skriftsystem skulle det dröja ganska länge innan ny stilar och alfabetet upprättades i områden som skulle beröra Europa. Det skedde främst i trakten av södra Balkan (Grekland), Anatolien (Turkiet) och hos fenicierna i norra Levanten, vars lokala varianter skulle påverka den fortsatta utvecklingen.

Parallellt med detta hade utvecklingen gått vidare i Egypten. Där hade man runt 2600 f.Kr. hade valt ut 24 hieroglyfer, de unilaterala tecknen, som fick fonetiska ljudvärden, vilket medförde ett alternativt sätt att skriva på.

Balkan → sumérer
Balkan → Linear A/B, cypriotisk skrift
? → egyptier → fenicier → greker → etrusker → romare → modern tid

De skrifttyper som mer eller mindre härstammade från Balkan, kom med tiden att ersättas av de skrifttyper som härstammade från Egypten.

Fenicier, greker och etrusker

Fenicierna anammade 22 av dessa 24 egyptiska hieroglyfer runt 1200 f.Kr. men det skedde via den proto-sinaitiska skriften (från c:a 1800 f.Kr). Härifrån skulle en omfattande spridning ske, som berörde såväl araber och hebréer, som grekiska (koptiska), romerska (latinska) och kyrilliska alfabeten. Den fortsatta utvecklingen berörde i första hand de rika länder som flitigt idkade handel eller hade stark vapenmakt i trakterna av Medelhavet. Varje folk eller större område hade sina egna varianter på de enskilda tecknens utformning, men det var nära släktskap mellan länderna runt östra delen av Medelhavet. På så sätt var det naturligt att de mer eller mindre kom att påverka varandra när stilarna sedan utvecklades vidare, sekel för sekel. Ibland inträffade större förändringar, men mestadels var det mer sparsamma ombildningar.

De skrivtecken som från 800-talet f.Kr. användes i sydvästra Grekland och på Kreta härstammade från det feniciska alfabetet och kom att få en stor spridning i Medelhavet i samband med deras handelskontakter och upprättandet av permanenta handelsplatser. Viss lokal variation kan påvisas och antalet tecken var inledningsvis 23-25 tecken beroende på område, men kunde sedan öka med något enstaka tecken. Genom dessa influenser från östra delen av Medelhavet kom även varianter av skriftsystemet att uppstå på den iberiska halvön, under seklerna innan romarna erövrade området.

Etruskerna i Italien anpassade det grekiska alfabetet efter sina egna behov och detta blev det etruskiska alfabetet, som från början under 700-talet omfattade 23 skrivtecken. Från 300-talet f.Kr. hade antalet sjunkit till 20 tecken, eftersom man saknade behov av vissa ljudvärden. Detta alfabet kom också att användas av romarna i den latinska skriften som från början hade 21 tecken. Eftersom det etruskiska språket inte var en förgrening av de indoeuropeiska språken, var det stora skillnader gentemot latinet liksom mot grekiskan. Av det skälet kom det latinska eller romerska alfabetet att återuppta och anamma en del av de skrivtecken som fanns hos greker och andra närboende folk vilka hade ett indoeuropeiskt språk. Detta blev sedan utgångspunkten för de flesta av de kommande stilarna i Europa, med undantag av östra Europa. De romerska bokstäverna anammades av kyrkan och många av de europeiska ländernas kanslier, varför det blev basen för all utveckling av skriften inom de katolska länderna fram till i dag. Med tiden skulle man sedan lägga till fler tecken, varav somliga blev allmänna och långlivade medan andra var högst lokala och bara förekom under kortare perioder.

Läs- och skrivriktning

Egyptierna skrev uppifrån och ner (↓), medan fenicierna valde att skriva från höger till vänster (←). Den äldsta grekiska skriften nedtecknades också från höger till vänster, men de hade också ett system där man vände på ett sådant sätt att man skrev varannan rad åt vänster och varannan åt höger (← → ← → ← etc.). et var först omkring 500 f.Kr som grekerna gick över till att skriva från höger till vänster (→), vilket blev den gänse standarden därefter.

	Feniciska	Grekiska	Etruskiska
A	𐤀	Α	A
B	𐤁	Β	
C		Γ	
D	𐤃	Δ	
E		Ε	Ϟ
F		Φ	
G	𐤄	Γ	
H	Ϟ 𐤅		Ϟ
I			Ι
K	𐤆	Κ	Ϟ Ϟ Ϟ
L	𐤇		Λ
M	𐤈	Μ	Ϟ
N	𐤉	Ν	Ϟ
O	𐤊	Ο Ω	
P	𐤋	Π	Ϟ Ϟ
Q	𐤌	Ρ	Ϟ
R	𐤍	Ρ	Ϟ
S	𐤎 W	Σ	Μ Ϟ
T	𐤏 X	Τ	Ϟ Ϟ Ϟ
U		Υ	Υ
V	Υ		
W	Ι	Ϟ	Ϟ
X	Ϟ	Ϟ X	X
Y	Ϟ	Υ	
Z		Ι	Ι

Feniciska, grekiska och etruskiska skrivtecken, varav somliga kunde variera formmässigt en hel del. Likaså överensstämmer inte alltid ljudvärdet exakt med de ljud vi ofta förknippar med de enskilda tecknen i det latinska alfabetet.

Särskilda typer som berör norra Europa

Vid sidan av huvudgrenen, från fenicisk skrift till moderna skrivtecken, förekom tidigt många varianter av bland annat de grekiska och romerska bokstäverna. De hade en vid spridning, från den Iberiska halvön, via trakterna runt Schweiz och österut mot den norra delen av Balkan. Alla dessa varianter var lokala, trots sin inbördes ganska stora formmässiga likhet. En av varianterna var **runorna** (futhark), som antas ha utvecklats i den nordvästra delen av Balkan, men strax norr om den romerska gränsen. Dessa skrivtecken spreds under 100-talet till Norden i samband med att det gotiska imperiet bildades nere vid Svarta Havet och genom de kontakter som upprätthölls gentemot de skandinaviska länderna i norr. Således är inte runorna ett nordiskt påfund, utan något som vi här uppe använde så pass mycket, att just denna uppsättning med tecken förknippas med Skandinavien och de folk som senare flyttade till England på 500-talet samt till Island under 800-talet och framöver, vilka tog det med sig. Från början bestod runraden av 24 tecken men den förändrades ganska avsevärt i Norden, men inte i England, runt år 800 varmed även antalet minskades till 16 tecken.

I slutskedet av romarriket och de efterföljande seklerna utvecklades nya men relativt närbesläktade stilar i olika områden av Europa, såsom det kortlivade **gotiska alfabetet** (ska inte förväxlas med *gotisk stil*, som tillhör medeltiden), varmed ostrogoterna skrev ner en del kyrkliga urkunder från 300-talet till 600-talet, samt i viss mån seklerna därefter. Av de skrifter som är kända i dag dominerar merparten av Bibeln. Denna skrifttyp var bara en av flera varianter som utvecklades och förekom i Balkan och östra Europa. En annan variant blev sedermera allmän i det slaviska området i östra Europa och ledde bland annat fram till kyrilliska alfabetet i dagens Ryssland och somliga av dess grannländer.

En alldeles egen skrift utvecklades på Irland, vilken kallas **Ogham-skrift**, som användes från 300-tal och under några sekler framåt. Dess ursprung är höljt i dunkel och saknar kända paralleller.

Handskrifter

Under hela denna långa period, från äldsta tid och fram till i dag, har sättet att skriva på varierat en hel del. Från början var den relativt strikt och formell, även om graden av variation var tämligen hög, men under den romerska tiden inleddes en tid där skrivandet blev så omfattande, för att inte säga vanligt inom vissa delar av samhället, att man började utveckla förenklade former av tecken, den kursiva texten, som skilde sig avsevärt från de ursprungliga och de mer officiella tecknen som fortfarande användes i mer dekorerande sammanhang. Denna åtskillnad mellan vardaglig skrift och mer högtidlig skrift, lever kvar än i dag, med gemener och versaler, om än med något annorlunda betydelse.

De texter som finns bevarade är ofta skrivna på ett mindre förgängligt material, såsom sten, keramik, obrända lerplattor och metaller, men från exempelvis Egypten finns texter på allehanda materiella, från papyrus till vackra träföremål. I en del fall är texterna inhuggna, inmejslade eller ristade på ett sådant sätt att det är reliefen som medför att tecknen uppstår, men det finns också exempel på målade tecken. Med uppkomsten av mjuka material, som papyrus och pergament, blev målandet allt viktigare, vilket medförde att allt bättre skrivverktyg togs fram.

Stilar i västra Europa fram till medeltidens slut

Utvecklingen av stilar i främst västra Europa, som på något sätt berör oss i Sverige, gick ganska långsamt. Sättet att skriva på var likartat under mycket lång tid, liksom behovet att hålla saker nedtecknade. I många fall kan man lokalisera stilarna till ett enskilt eller en grupp av kloster, där många skrifter framställdes efter samma mallar vad gäller bokstävernas utseende. Det var först när boktryckarkonsten slog igenom under 1400-talets slut som antalet skrifter kom att mångdubblas, samtidigt som priset på böcker gick ner och spridningen ökade kraftigt såväl geografiskt som till lägre skikt i den samhällsmässiga hierarkin. En annan effekt var att de lokala skrivsätten minskade eller bromsades upp, så att det blev en ökad likformighet vad gäller bokstävernas utforming. Fram till dess kan ett visst antal stilar särskiljas, från den romerska tiden och fram till modern tid.

Romerska stilar (kvadratisk kapitalskrift, kursivskriften & rustik skrift)

Från den **romerska monumentalskriften** eller **kvadratisk kapitalskrift** (*capitalis quadrata / capitalis elegans*) samt den samtida **romerska kursivskriften** (som var en kursiv majuskelskrift, utvecklades en särskild variant kallad **rustik skrift** (*capitalis rustica*), som användes från första århundradet och fram till 800-talet eller rent av ännu längre. Den förstnämnda skrevs ofta utan mellanrum mellan orden eller med enbart en punkt mellan orden, vilken i höjdlängd var placerad på mitten av bokstavens höjd. Sådana särskiljande punkter användes även för den sistnämnda, som för övrigt var prydligare än kursivskriften, men fortfarande relativt enkel och snabb att skriva. På så vis blev den ett mellanting gentemot de två andra skrivtyperna.

Uncial och halv-uncial

Delvis samtida med dessa var **uncial-skrift**, som var en majuskel-skrift, alltså motsvarande våra versaler. Den uppstod runt 150 e.kr. men förekom mer allmänt från

slutet av 200-tal till 700-tal. Därefter skulle den vara vanlig i rubriker under ytterligare några sekler. Den utvecklades ur romersk rustik skrift, men även från grekisk uncial-skrift. Ur den kom även en tidsmässigt parallell stil kallad **halv-uncial**. I likhet med föregående stilar, användes ett kort streck över en bokstav för att markera att man hade gjort en förkortning och uteslutit en enda eller flera bokstäver. Ofta var det bokstaven M som avsågs med strecken. Denna texttradition skulle sedan leva kvar till 1700-talet. Med denna sistnämnda stil började man även sätta ut korta streck efter en bokstav för att markera att efterföljande bokstäver tagits bort, men det växte även fram andra sätt att markera förkortningar, där man använde ringar (bokstaven O i miniatyr, samt streck på andra platser på föregående bokstav). En nyhet under denna tid var ligaturer, det vill säga två bokstäver som skrevs ihop på så sätt att de använde en och samma lodräta streck, där exempelvis NT skrevs som ett N men med ett streck över det högra lodräta strecket. Åtskilliga exempel finns på sådana hopskrivningar.

Merovingisk och karolingisk stil

Under 600- och 700-talet var den **merovingiska stilen** (även kallad Luxeuil-stil, efter en av de fyra vikigaste huvudorterna) rådande i Frankrike, vilken utvecklades från halvuncial-skriften. Den skiljer sig på flera sätt från andra stilar genom att den är oregelbunden i proportionerna, är ovanligt snirkligt utformad, med bokstäver som ovanligt ofta är sammanskrivna, och har staplar som ofta sträcker sig till närliggande rad, vilket gör texten grötig och svårläst.

En nyhet från 600-talet var överhäng (uppstapel) och underhäng (nedstapel), vilket medförde att bokstäverna inte hade samma höjd, utan somliga var högre och gick ovanför den övre baslinjen (numera exempelvis b, d, f, h och k) medan andra var lägre och gick under den nedre baslinjen (numera exempelvis g, j och y). Därmed började man snarare skriva med fyra stömlinjer istället för två som tidigare, men detta förekom också i slutfasen av halv-uncial.

Under samma period framträdde andra snarlika huvudgrenar på andra håll i Europa, såsom de olika Insular-stilarna på de brittiska öarna och visigotisk stil i Spanien, men också ett par stilar i det longobardiska riket i Italien (beneventana och lombardic). Allra mest udda och avvikande från de övriga var den stil som utvecklades på Irland. Alla dessa påverkades mer eller mindre av de parallella och snarlika stilarna som före kom i Grekland, och för visigoternas del även från araberna. Även i den östra delen av det frankiska riket, i nuvarande Tyskland, framträdde en viss lokal utveckling som delvis var grunden för de efterföljande stilarna i Frankrike, såväl den karolingiska som den gotiska stilen.

Omkring år 800 skedde en större förändring, bland annat i området runt Frankrike vars **karolingiska stil** blev förhärskande. Genom de samhällsmässiga reformer och enhetliga tänkande som präglade Karl den stores imperium, kom denna stil att få en mycket stor spridning eftersom den inte i första hand var ämnad till kyrkliga skrifter utan var en del av informationsspridningen inom kejsardömet. Dessutom kopierades ett stort antal kända verk och volymer från romersk tid och därefter, vilket medförde att biblioteken fick ett nytt utseende och annan innebörd än tidigare. En viktig förändring i skriften var att man återgick till fristående bokstäver och ett fåtal ligaturer (sammanskrivning av bokstäver) för att underlätta läsandet och göra den betydligt mer lättläst än under den föregående perioden. Ett ytterligare förtydligande var att man inledda varje ny mening med en majuskel (versal) och avslutade med en punkt eller semikolon. Fortfarande förekom ett mindre antal förkortningar, såsom ett streck över en bokstav för att markera att efterföljande bokstav var borttaget, vilket bland annat berör bokstaven M. Likaså

satte man ett streck över P ifall man avsåg texten *Prae*, samt på P:s lodräta streck, eller nedhäng, ifall man avsåg texten *Per*.

Gotisk stil

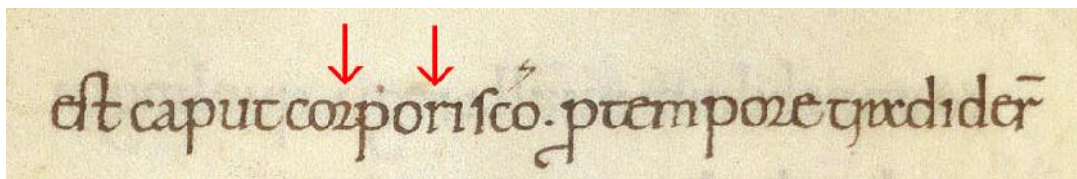
Den efterföljande stilen i Frankrike och Tyskland var **gotisk stil**, även kallad **munkskrift**, som var förhärskande från mitten av 1100-talet till 1600-talet, men som genom boktryckarkonsten levde vidare till mitten av 1900-talet. Under dessa sekler förekom det många parallella varianter, delvis beroende på geografisk plats och skriftens ändamål. Från början var likheterna slående med den föregående karolingiska stilen, men minuskelskriften fick sina utmärkande kantiga drag av en serie korta och raka streck som byggde upp bokstäverna, istället för mjuka, rundade och luftiga former såsom var fallet tidigare. Likaså placerades stplarna tätt, samtidigt som avståndet mellan raderna krympte, vilket medförde att stilen även kallas Blackletter (svarta dokument) på grund av det intryck det ger läsaren. Detta skulle vara det typiska draget för alla varianter av den gotiska stilen rörande böcker, såväl handskrivna som senare i tryckt form. Den motsatta utvecklingen gällde för majuskelskriften, vars utveckling av anfanger blev framträdande både vad gällde mjuka dekorativa former och en färgsättning ofta rött men även i blått, grönt eller andra färger. Dessa egenskaper för den gotiska stilen utvecklades successivt fram till 1300-talet, men hela tiden förekom vissa lokala varianter. Under 1400-talet framträdde de lokala varianter ännu tydligare, vilka i viss mån kan ses som nationella drag.

De tre bokstäverna **W**, **Y** och **Z** som bara förekommit sparsamt efter romersk tid, blev under denna period införlivade med alfabetet en gång för alla.

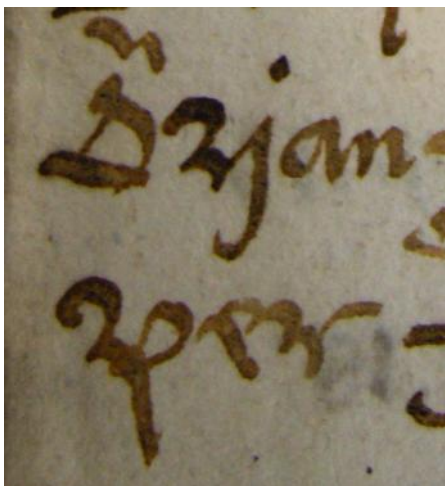
Några nyheter som var samtida med denna stil var de två bokstäverna **J** och **f** (långt S-ljud), vilka åtskildes från **I** och **S**. Därtill ökade antalet ligaturer igen och ett flertal exempel på sammanskrivna tecken förekommer, vilket ofta medför att texterna kan bli betydligt mer svårlästa jämfört med tidigare perioder. Den mest säregna avvikelser från andra stilar är att bokstäverna **R**, **X** och **Z** i minuskelstil (gemen), kunde skrivas på två olika sätt, med samma ljud-värde, men där den ena var vanlig efter vissa vokaler. För bokstaven **R** hade detta redan förekommit inom karolingisk stil.

r/2 l/s r/r z/z

Två olika typer av bokstaven R, S, X och Z (bland minuskelskriften / gemener) användes inom den yngre gotiska stilen. Det senare R:et är allmänt i handskrifter från bland annat Sverige.

Två olika typer av bokstaven R i samma ord (karolingisk stil).

Bokstaven R som minuskel (små bokstäver) i de svenska handskrifterna från tiden runt 1600-talet, samt före och efter denna tid, följer inte formen enligt modernt sätt att skriva den på, utan följer den variant som dök upp inom den karolingiska stilen.

Örjan
Per

En yngre variant, vars särdrag framträder tydligt i de svenska handskrifterna under 1500-talet, är den gotiska **Schwabacher-stilen** (c:a 1480-1530) som användes vid tryckning av böcker. En framträdande variant av den gotiska stilen var **fraktur-stilen** som vann insteg i början av 1500-talet i samband med boktryckarkonsten, där den blev förhärskande efter att ha ersatt Schwabacher-stilen.

Kursiv gotisk stil

En av de varianter som är vanlig under den stor del av medeltiden och de efterföljande seklerna och som dessutom skiljer sig från de karaktäristiska dragen i den gotiska stilen är **kursiv gotisk stil**. Den återfinns i alla tänkbara dokument, från diplomatariebrev (köpeavtal etc.) och skattelängder, till längre verk av mer litterär art. Likheten med den stil som var förhärskande inom de svenska kanslierna och som prästerna anammade under 1500-, 1600- och början av 1700-talet är markant, varefter en ny stil utvecklades och ledde fram till skrivstil och andra mer moderna former.

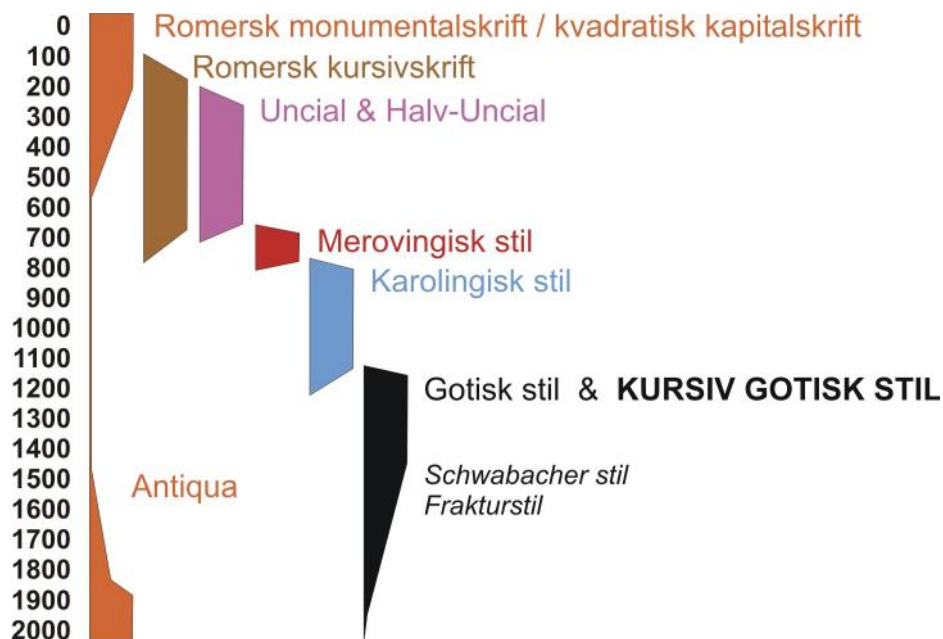
Den uppstod i slutet av 1200-talet genom behovet av en stil som var snabb och enkel att skriva, samt lättläst för alla tänkbara läsare. Många av stilens egenskaper var ett arv från den karolingiska stilen som fortfarande var känd av många skribenter. Av det skälet fick den så stort genomslag inom vissa delar av samhället, och på så vis berörs också merparten av de handskrifter som släktforskare och hembygdsforskare möter fram till 1700-talet.

Antikva

Vid sidan av frakturstilen uppstod stilen **Antikva**, som fick ett större genomslag i början av renässansen runt 1470-talet, med den romerska kapitalskriften som förlaga, men den var då redan hundra år gammal som stil. Den romerska stilen hade aldrig riktigt försvunnit under de mellanliggande seklerna, men fick under 1300- och 1400-talet ett stort uppsving samt erhöll även passande gemener i samma stil. Ett framträdande särdrag med antikverna är att de alla har serifer, eller avslutande tvärstreck hos en del av bokstävernas staplar. Dessa båda stilar förekom parallellt vid tryckandet av böcker, men den stora och framträdande övergången till Antikva skedde inte förrän under en senare del av 1800-talet i stora delar av Europa. Det är dessa bokstäver som vi fortfarande har kvar i dag.

Utvecklingen från romersk tid till modern tid

Vid sidan att detta fanns snarlika varianter på de brittiska öarna från 600-talet och under en stor del av medeltiden samt delvis därefter, där det uppstod en del egenheter som saknar motsvarigheter i Frankrike. De gaeliska skrivtecknen på Irland har fortfarande en del unika varianter i sitt alfabete, vilket har en mång-hundraårigt ursprung. Andra varianter uppstod hos visigoterna i Spanien. Utvecklingen i östra Europa följde däremot en helt annan väg, även om de i hög grad hade samma ursprung.

Romersk kapitalskrift → Rustik skrift →
Uncial-skrift → Halv-uncial-skrift →
Merovingisk stil → Karolingisk stil →
Gotisk stil (& Schwabacher-stil) → Fraktur

Romersk kapitalskrift →→→ Antikva

Från den romerska kapitalskriften kan man följa utvecklingen steg för steg fram till tiden efter medeltiden, i exempelvis Frankrike och Tyskland, samt återförandet av kapitalskriften vid samma tid.

Nedan följer exempel på några av de dominerande stilarna, från romarrikets tidiga kejsartid och fram till 1500-talet.

ABCDEFGHIJKLM
NOPQRSTUVWXYZ

Romersk kapitalskrift (0? – 500-talet e.Kr.), som senare blev förebild för Antikva

λ α ς δ ε ς ζ η ι λ
A B C D E F G H I _ L
M N O P Q R S T _ V
M N O P Q R S T _ V

Romerska kursivskrift (100-talet f.Kr. – 200-talet e.Kr., varefter en yngre variant förekom). Varken J, K, U, X, Y, eller Z förekom.

A B C D E F G H I K L M

N O P Q R S T V X Y Z

A B C D E F G H I K L M

N O P Q R S T V X Y Z

Rustik skrift (0 – 800-tal), två varianter.

A B C D E F G H I K L M N

O P Q R S T U V W X Y Z

A B C D E F G H I K L M N

O P Q R S T U V W X Y Z

Uncial-skrift (150 – 700-tal), två varianter varav den nedre är yngre än den egentliga tiden för Uncial och tillhör de efterföljande seklerna. Både U och V kunde användas för att beteckna en vokal respektive en konsonant.

A B C D E F G H I K L M

N O P Q R S T U X Y Z

a b c d e f g h i k l m n

o p q r r̄ t u v w x y z

Halv-uncial (200 – 700-tal), majuskler och minuskler.

A B C D E F G H

I K L M N O P Q

R S T V X Y Z

a b c d e f g h i k l m

n o p q r r̄ s t u x y z

Merovingisk stil (600 – 700-tal), majuskelskrift och minuskelskrift.

A B C D E F G H I K L M
N O P Q R S T U V X Y Z
a b c d e f g h i k l m n
o p q r s t u v w x y z

Karolingisk stil (800 – 1200), majuskler och minuskler.

A B C D E F G H I K L M N
O P Q R S T U V W X Y Z
a b c d e f g h i k l m n
o p q r s t u v w x y z

Gotisk stil (1150 – 1600-talet), majuskler och minuskler (Tidig gotisk stil ovan)

A B C D E F G H I
K L M N O P Q R
S T U V W X Y Z

Gotisk stil (1150 – 1600-talet), majuskler (Sen gotisk stil ovan).

A B C D E F G H I
K L M N O P Q R
S T U V W X Y Z
a b c d e f g h i k l m
n o p q r s t u v w x y z

Schwabacher-stil (1500-tal, tillhörande sen gotisk stil), majuskler och minuskler.

Handskrifter i Sverige fram till 1600-talets slut

Den stil som dominerar texterna i Sverige från medeltidens slut och ända fram till början av 1700-talet är **Kursiv gotisk stil**.

Handskrifternas föregångare

Handskrifternas utformning och utseende följer vissa grundläggande stilar, dels beroende på den aktuella tiden när de har tillkommit, dels som en följd av vilken typ av handling som det är fråga om. Det finns många lokala och tillfälliga variationer inom de flesta områdena. Varje typ av skrift kan ha haft egna mallar som styrde utformningen och uppställning samt förekomsten av eventuell dekoration etc på olika sätt.

Ser vi till förhållandena i Sverige inleds skrivandet med tusen års nyttjande av den äldre och sedan den yngre runraden (futhark), vars texter med runor i regel korta omnämmanden av en enda eller några få personer samt emellanåt med några strödda uppgifter om deras närmaste släkt eller kompanjoner. Under de inledande seklena är runor kända på alla möjliga föremål av icke förgämligt material, men runt 900-tal och 1000-talet dominerar förekomsten av **runstenar**. Under äldre medeltid kan enstaka **gravhällar** ha text med såväl runor som latinska bokstäver.

Medeltidens handskrifter

Med medeltidens inleddes den tid när handskrifterna långsamt blev allt vanligare hos de övre skikten i samhället. Från medeltidens början finns i bara ett mindre antal handskrifter, men efter 1200-talet ökar antalet kraftigt. Förutom landskapens **lagsamlingar** samt ett fåtal **krönikor**, **annaler** och **kalendarier**, skrevs allihanda **köpebrev** och andra kortfattade och fristående **avtal** ner i ett förhållandevis stort antal, vilka sammantaget benämns **dipomatarium**. I mindre omfattning förekommer också nedteckningar av **romaner** som var välkända på den tiden, eller andra **fria texter** såsom heliga Birgittas uppenbarelser. Allt detta kopierades och skrevs av i större eller mindre omfattning. Ibland finns bara sådana sentida avskrifter kvar.

De handskrifter som upprättades till kyrkans behov var ofta standardiserade och kopierade från någon omtyckt förlaga. Emellanåt inköptes de från andra länder i Europa, vilket fungerade bra eftersom språket normalt var på latin. Bibeln var ganska sällsynt ända fram tryckningen av Karl XII:s Bibel från år 1703, medan allihanda andra **kyrkliga och rent liturgiska handskrifter** och **sångböcker** var desto vanligare, både för klostrens och biskopsstiftens behov, såväl under medeltiden som därefter. Senast under 1500-talet och 1600-talet var det allt mer vanligt att de enskilda sockenkyrkorna hade en eller flera böcker, men mestadels var det då fråga om tryckta kyrkliga böcker. Redan 1541 hade Gustav Vasas bibel börjat tryckas, men i en mindre upplaga, eftersom kostnaden och det begränsade behovet och efterfrågan inte medförde någon större spridning.

Språket var inte sällan latin under den första delen av medeltiden, men det svenska språket skulle bli standard i de allra flesta fall under medeltidens slut, utom i kyrkliga avseenden. Kyrkan och klostren hade specifika önskemål och här var latinet standard under hela den katolska tiden, med vissa undantag rörande **räkenskaper** och köpebrev etc, vars utformning följde den gängse mallen i samhället för sin tid. Under lång tid framöver skulle enstaka latinska ord användas flitigt och de kan uppfattas som sedvanliga låneord.

Vasatidens protokoll, räkenskaper och skattelängder

Efter reformationen framträdde nya behov som genererade andra typer av skrifter inom statsförvaltningen. Här började man mer systematiskt skriva ner **räkenskaperna** per uppbördsområde eller landskap, enligt en mall som långsamt tog form för att sedan utvecklas vidare. I dessa **landskapshandlingar** ingick alla nedtecknade skattehandlingar, som skulle omfattade alla skatteskrivna gårdar och personer. Här ingick även allehanda skrifter som berörde räkenskaperna i uppbördsområdet. Från år 1631 ersattes de av **länsräkenskaperna**, i samband med att länen ersatte landskapen som förvaltningsområden, men innehållet skiljer sig inte alls till en början. Från 1642 har skattelängderna brutits ut och bildat egna volymer, vid sidan av länsräkenskaperna. Det gäller **Jordeböckerna** eller den **årliga räntan** samt **Mantalslängderna**. Särskilda förteckningar för temporära skatter finner vi i **Älvsborgs lösen**, såväl den förmögenhetsbeskattning som gällde för år 1571 samt den efterföljande med samma namn som fördes under sex skatteterminer åren 1613-1619. En annan förmögenhetsbaserad skatt var **Boskaps- m.fl. skatter**, som förekom 1620-1641. Flera andra tillfälliga skatter var mer eller mindre mantalsbaserade och kunde gälla ett enskilt år eller under en kortare period. De kunde också utgå från antalet rökar eller hushåll, eller andra tillgångar eller annat ägande. Hit hör exempelvis **kvarntullskatten**, som från början avsåg vuxna personer som nyttjade kvarnar, men som sedan övergick till att bli den allmänna mantalsskatten för vuxna personer.

Likaså blev den kungliga kansliet utgående brev kopierade och sparade, det så kallade **Riksregistraturet**, för att Kronan skulle kunna gå tillbaka och kontrollera uppgörelser, bestämmelser och påbud.

Summariska inkomster rörande böter från dömda personer, upprättades ibland under 1500-talet och tiden därefter i form av **saköresregister**, men det var först i början av 1600-talet som vi kan se ett mer systematiskt nedtecknande av rättegångsförhandlingarna och domarna så att de gör skäl för benämningen **domboksprotokoll**. Städer kunde redan i ett tidigt skede av 1400-talet och fram till början av 1600-talet ha nedtecknat viktiga händelser och protokoll samt diverse skrivelser på ett systematiskt sätt i rådstugorna, vilka berörde stadens borgare. Dessa kallas **tänkeböcker** (från det tyska ordet *andenken*, med betydelsen minnesbok. En del av de äldre anteckningarna kan vara skrivna på tyska. Vid sidan av dessa förekommer ibland **skotteböcker**, som var stadens räkenskaper och förvaltning av skott (skatt).

Även militären hade behov av skrifter, kartor och omfattande förteckningar, såsom **generalmönsterrullor** med listor över namnen på de personer som var soldater och ryttare samt deras överordnade. Under 1500-talet sköttes de periodvis och ganska sporadiskt av de som ansvarade för räkenskaperna i landskapen, men under hela 1600-talet blev de betydligt mer omfattande, i synnerhet sedan de på 1620-talet övertogs av militären själva.

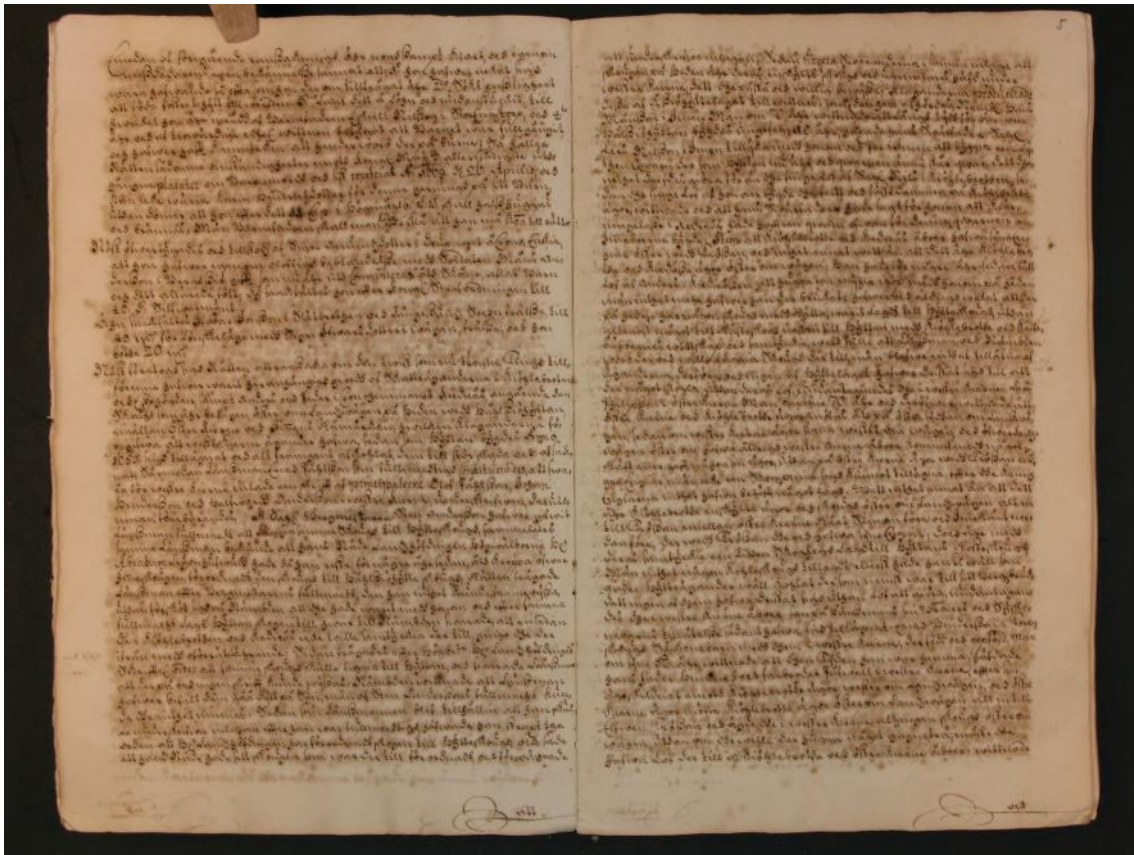
Även Kronans skatteindrivare hade behov av kartor. Från 1630 och under ett par årtionden upprättades ett stort antal kartor för skilda delar av Sverige, vad gäller allmogens jordbruksmarker, vilka kallas den **geometriska jordeboken**. Syftet var att upprätta en bättre kontroll över deras skatteförmåga.

Kyrkoböcker

De kyrkliga skrifterna, avsedda för lokal räkenskap eller något dylikt, är för tiden fram till sent 1600-tal i regel förkomna och okända för eftervärlden, men enstaka religiösa skrifter har bevarats. Det stora mängden skrifter som upprättats av kyrkan är de **kyrkoböcker** som tillhör folkbokföringen, vilka tillkom genom en direkt uppmaning i 1686 års kyrkolag. Enstaka socknar har äldre kyrkoböcker, vilka

i likhet med de efterföljande består av förteckningar över socknens alla födslar, giftomål och begravningar, samt en förteckning över alla boende i socken, gård för gård, vilken upprättades i samband med husförhören. Därtill finns diverse strödda handlingar, vilka exempelvis redovisar räkenskaper eller personer som var in- eller utflyttade. Dessa kyrkoböcker är grunden för så gott som all släktforskning.

I övrigt kan man se att antalet skrifter ökar markant under 1600-talet och helt nya grupper av skrifter utvecklas sedan fortlöpande. **Bouppteckningar** däremot, var sådant som främst kom under 1700-talet.

Dålig kvalitet på bläck märks sällan förrän efter lång tid och kan då fräta på pappret under flera hundra års tid.

Bokstäver och siffror

Dekor och snabbskrift

Romarna skrev alla viktiga texter med stora och lättlästa bokstäver, precis så som var fallet med alla äldre skrifter. För att förenkla skrivandet infördes en kursiv variant, som kunde skilja sig avsevärt från de andra bokstäverna. De blev sedan grunden för handskrifternas minuskler, vilket inom tryckeriet motsvaras av dagens gemener (små bokstäver).

Minuskel (gemener)

Minuskler var en fortsättning på den latinska kursivskriften, för att förenkla skrivandet, men bokstävernas utformning ligger ofta ganska nära de ordinarie bokstäverna som kallas majuskel, men de var mindre i storleken och hade en mer lättskriven form. Det mesta av texterna skrevs med denna variant. I en del fall räckte det inte med att man hade förenklat de enskilda bokstäverna. Redan i ett tidigt skede efter romarriket började det förekomma ligaturer, där två eller fler bokstäver skrevs ihop för att minska utrymmet och för att kunna skriva snabbare. Under frankisk tid och i synnerhet under medeltiden var detta relativt omfattande.

Majuskel (versaler)

Majuskler var en fortsättning på de ordinarie latinska bokstäverna (romersk monumentalskrift), varför de användes för viktigare partier av en text, såsom rubriker eller inledningar av en mening och enskilda viktiga ord.

Anfang (extra stora och/eller dekorerade versaler)

I en del fall inleds texter med en bokstav som är extra dekorativ eller uppförstorad för att markera styckets eller ordets början, men formmässigt följer de majuskel-skriften. Dessa särskiljande bokstäver kallas anfanger. Inte sällan är deras form extra invecklad eller förändrad på en särskilt sätt i ett dekorativt syfte. Dessa bokstäver följer ofta en given mall som går igen och återfinns i andra samtida texter.

Kapitäl

Vissa rubriker är skrivna med majuskler men har ändå en framträdande begynnelsebokstav, som kan kallas anfang, men helheten blir att rubriken skrivits med kapitäl.

Nyttjandet av majuskler (versaler)

Bruket av majuskel (versaler) kan variera mycket mellan olika tider och olika typer av skrifter. Detta gäller generellt för Sverige från 1500-talet till 1700-talets början:

- MAJUSKEL kan förekomma på ett heltäckande eller dominerande sätt i rubriker i hela den aktuella textsträngen.
- MAJUSKEL inleder nästan alltid ny mening. Ju kortare fristående notering, desto större risk att inledande bokstav inte är en majuskel.
- MAJUSKEL inleder ganska ofta personnamn och ortnamn, men åtskilliga undantag finns.

- MAJUSKEL kan även förekomma som en inledande bokstav på enstaka ord inne i en mening.
- MAJUSKEL förekommer dock aldrig efter en minuskel (gemen) inne i ett ord.

Bokstäver

Forntidens latin hade från början bara 21 bokstäver, men efter erövringen av Grekland under 100-talet f.Kr. infördes även Y och Z så att antalet blev 23. I ett tidigt skede hade dock Z förekommit inom latinet, men ersattes av den nya bokstaven G. Därefter användes:

A B C D E F G H I _ K L M N O P Q R S T _ V _ X Y Z _ _ _

Övriga bokstäver tillkom i ett senare skede. I somliga områden kunde det även förekomma fler bokstäver än de som vi är vana med, vilka ibland lever kvar men i flera fall har försvunnit igen.

Bokstäverna J, U och W

J

Bokstaven **j** var under medeltiden ett swash-tecken (bokstav med en med släng eller extra penndrag) som utgår från bokstaven **i**, men bara i samband med att man skrev latinska numeriska tal som avslutades med minst två **i**:n, exempelvis **xij** istället för **xii**, men endast när man använde gemener vilket också var standard i vanlig löpande text.

Bokstaven **J** fick en status som ett eget tecken från 1500-talets början och blev en konsonant, medan bokstaven **i** motsvarade det ursprungliga vokalljudet. Det skulle dock dröja länge innan denna regel blev konsekvent genomförd. Från början gällde detta främst vid inledningen av ord, men åtskilliga undantag finns. Under 1500-talet och framöver kunde många ord, där bokstaven **i** förekom inne i orden, stavas **ij** vilket egentligen är ett dubbel-**i**. Uttalet kunde dock motsvara såväl **i** som **y**.

En av de tjugofyra ursprungliga runorna översätts i regel som **J**, men ljudvärdet är även nära besläktat med **y**-ljudet.

W

Anglosaxarna i England anpassade tecknen till deras behov under 600-talet och införde digrafen **UU** för ett eget fonetiskt ljud som saknades inom latinet. Detta kom först att ersättas av ett P-liknande tecken (benämnt **wynn**) och ersattes sedan tillbaka till **UU** som förändrades till **VV** eller det nya tecknet **W**, varför namnen dubbel-U och dubbel-V är liktydiga.

U

Även **U** var ett nytt tecken som från början bara var en förenklad variant av **V** när tecknet förekom inne i ett ord, medan **V** så gott som uteslutande användes i början av ett ord. Under 1300-talet framväxte en åtskillnad i ljud, på så sätt att **V** var en konsonant medan **U** blev en vokal, men fortfarande under 1600-talet var detta inte konsekvent genomfört.

Bokstäverna Å, Ä och Ö

Ä, Ö

AE och **OE**, som sammanskrivna tecken, har ett ursprung redan under latinsk tid och återgav den diftongen **ai** och senare **ae**, respektive den grekiska diftongen **oi**. I Sverige utvecklades de senare till **Á** och vidare till **Ä**, respektive **Ó** och vidare till **Ö**.

Å

Till skillnad från **Ä** och **Ö** var bokstaven **Å** en nordisk utveckling för att beteckna ett slags långt A-ljud, varför det i likhet med **AE** och **OE** skrevs **AA**, vilket senare blev **Å**. Ringen över A:et är ett förkrympt a som sattes över a:et och A:et från början. Utvecklingen kan följas under medeltidens senare del och in på 1500-talet.

Bokstaven S och F

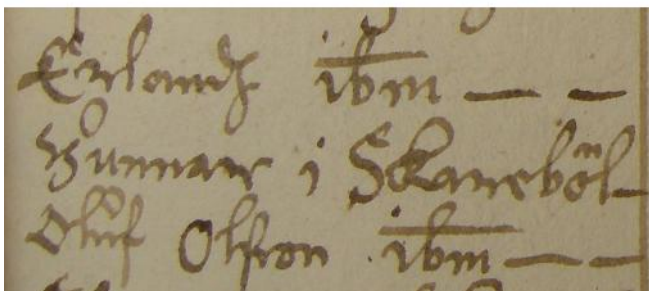
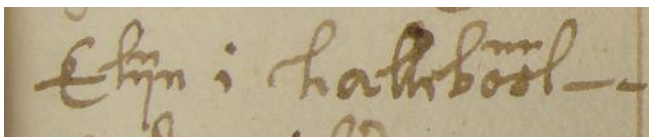
S, f, ß

Bokstaven **s**, som vi numera är vana att se den, förekom parallellt med ett annat tecken som mer påminner om bokstaven **f**, men antingen helt utan tvärså eller med en betydligt kortare tvärså. Det sistnämnda tecknet motsvarar ett långt s-ljud. Skillnaden mellan dessa båda s-ljud har sällan använts på något konsekvent sätt, utan ofta är det snarare placeringen i ordet som avgjort valet av skrivtecken. I slutet av 1700-talet minskade användningen av det långa s-tecknet och försvann helt i början av 1800-talet. Tecknet för det långa s-ljudet förekommer endast som minuskel och gemen bokstav och inte som majuskel och versal, men kan likväl inleda ord, men däremot aldrig avsluta ett ord.

Dubbel-s är egentligen inte en sammandragning av **ss** med två likadana tecken, utan en sammanslagning av **fz**, alltså ett tecken av varje.

Bokstaven E och E°

Runt 1640-talet (och dessförinnan) förekommer en säregen variant för bokstaven **E**. Förutom den vanliga varianten finns det exempel där skribenten har placerat en ring ovanför till höger, så att det blir **E°**. Denna markering är av samma typ som även använts av skribenten för att markera **u**, så att det blir **u°** istället för **ü** som är det vanliga. Detta ska ses som ett undantag och är inte allmänt.

Elyn i hallebööl
E°landh *ibidem*
G nnar i Sckareböl
Ol f OlBon *ibidem*

Särskilda bokstäver i England

Runor

Den äldre runraden eller futharken förekom främst i Norden och i det anglosaxiska England. Det vilka uppstod under 100-talet e.Kr. efter grekisk och romersk inspiration samt hade från början 24 tecken, varav några av dem inte förekom i latinet. Hit hör **Þ**-tecknet (kallas thorn, med ett th-ljud) och ett eget tecken för **ng**-ljudet, samt ett tecken som ofta översätts med bokstaven **J**, vars ljudvärde dock tangerar **Y**.

Thorn och Eth (**Þ / þ** och **Ð / ð**)

Tonande och tonlöst th-ljud i engelskan (kallade thorn och eth) har försvunnit i svenskan, varför också tecknen försvann i början av medeltiden. De fanns dock representerade bland runorna, och förekommer i det sistnämnda fallet fortfarande i isländskan. I engelska texter började de ersättas med **th** under 1300-talet, men här framträdde även en annan variant. Alternativt kunde man ersätta kombinationen **th** med **y** som till formen påminde om tecknet thorn, varför ordet "Ye" ska uttalas "The".

Wynn, Vend & Yogh

I främst England på de brittiska öarna användes en fåtal särskilda tecken av anglosaxarna för att markera enstaka ljudvärden som inte var vanliga i övriga delar av Europa. Dessa fick ingen spridning, utan försvann med tiden.

Tecknet Wynn (eller wen) härstammar från en av de anglosaxiska runorna och hade ett ljudvärde som var detsamma som **UU** och **W**. Inledningsvis skrevs detta ljudvärden med **UU**, men ersattes tidigt av Wynn, varefter det i början av 1300-talet kom att ersättas med **UU** åter igen.

Tecknen Vend var en snarlik variant till Wynn och hade samma ljudvärde, men användes främst under den äldre anglosaxiska tiden i samband med nedtecknandet av fornnordiska texter. Av det skälet hade det en mycket begränsad användning.

Tecknet Yogh hade ett varierat ljudvärde som motsvarade både **k**, **g** och **ng** men också en j-ljud. Den formmässiga likheten med tecknet för bokstaven **G** som utvecklades i Irland, är stor. Detta tecken användes både i England och i Skottland under medeltiden, men ersattes ofta av **Z** när man började trycka böcker, eftersom detta tecken inte fanns tillgängligt samt på grund av den extremt stora formmässiga likheten mellan dessa bokstäver.

Siffror

Det latinska sättet att skriva siffror och numeriska tal användes under hela medeltiden och långt in på 1600-talet i många räkenskaper och liknande texter. Runt 1200-talet inleddes bruket av arabiska siffror och de blev förhållandevis vanliga från 1400-talet, i synnerhet i vissa sammanhang såsom att beteckna årtal och i överskrifter, rubriker och summariska sammanställningar. Under 1500-talet kan de förekomma i vanliga räkenskaper, men detta slog inte igenom förrän under 1600-talet, när det arabiska siffrorna blev allmänna i de flesta sammanhangen. Under slutet av medeltiden var det flera av siffrorna som skiljde sig ganska mycket från den form som de sedan fick under 1500-talet, innan de antog en mer modern form under 1600-talet.

Praxis är att man skiver tal med så få tecken som möjligt med de latinska siffrorna, men detta är ingalunda en konsekvent regel.

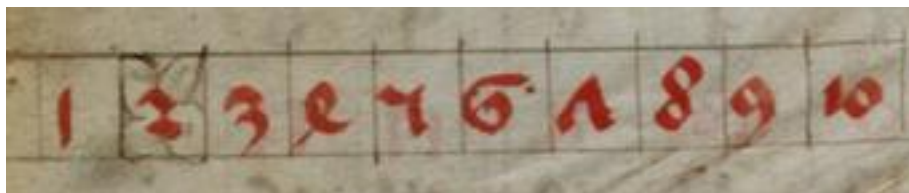
I	V	X	L	C	D	M	Latinska siffror
1	5	10	50	100	500	1000	Arabiskt talvärde

Hälfter

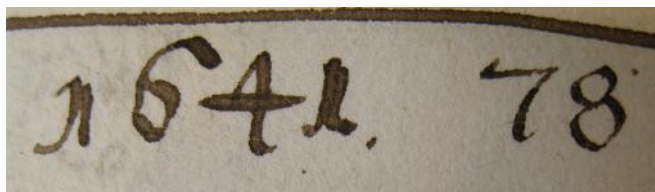
En halv enhet skrevs, vid nyttlandet av de latinska siffrorna, med hjälp av ett tvärstreck på det tal varifrån man skulle dra av en halv enhet. Ifall det skedde på talet och tecknet I avsågs $\frac{1}{2}$, men i fall det placerades på den nedre delen av ett X, avsågs $9\frac{1}{2}$.

ij = 2

ij̄ = $1\frac{1}{2}$

Siffror, så som de kunde se ut i början av 1400-talet.

Från 1600-talet blev siffrorna de alltmer lika vår moderna stil, men trots det händer det att läsare tar fel på exempelvis 1 och 2 rörande en del skribenter, där man läser en 1:a som en 2:a.

Interpunktions

Den allra vanligaste interpunktions är punkt, komma, kolon och semikolon, med ungefär samma betydelse som i dag. Här har det inte funnits några större behov av förändringar under mycket lång tid.

- Punkt – avslutar mening, samt används ibland för att förkorta ett enskilt ord.
- Komma – används för att avdela stycken i texten.
- Kolon – markerar ibland att bokstäver saknas i ett enskilt förkortat ord, samt kan markera att efterföljande text är en fortsättning som förtydligar eller förklarar innehållet i texten före kolonet. Kolon kan också användas som bindestreck vid radbrytning.
- Semikolon – används för att avdela stycken i texten, men kan även användas istället för ett kolon.
- Snedstreck – används på samma sätt som komma.
- Bindestreck – används vid radbrytning. I många fall användes dubbla streck påminnande om likhetstecknet (=) eller snedställda streck i nedkant, som två kommatecken (,,). Det kan också förekomma att man inleder den efterföljande raden med samma tecken innan resten av ordet skrivs ut.
- Parenteser – förekommer sparsamt, men kan också kombineras med kolon så att det blir (: så här :) eller skrivs med snedstreck /: så här :/.
- Satstecken – tecknet § som egentligen inte är en interpunktions, utan ett inledande tecken före ett nytt stycke, förekom emellanåt mycket flitigt under medeltiden men mycket sparsamt därefter. Det kan då bland annat ha en form som mer påminner om bokstaven g eller c, men med ett lodrätt streck genom bokstaven.

Utöver detta började utropstecken och frågetecknet att förekomma från slutet av medeltiden, där i varje fall frågetecknet är en ligatur och hopdragning av bokstäverna **qo** som var en förkortning på det latiska ordet *quaestio* (fråga).

Rubriker och stilblandningar

Ända sedan 600-talet och den merovingiska stilen, har det inte varit ovanligt att man har använt sig av äldre stilar i rubrikerna än vad som sedan har använts i den allmänna texten. Av det skälet kom den romerska monumetalskriften aldrig att försvinna helt och hållet.

Under 1500-talet och 1600-talet ökar mängden skrivna dokument kraftigt i Sverige. Rubrikerna är relativt ofta skrivna med betydligt ålderdomligare stil och återgår på den allmänna gotiska stilen, medan texten i övrigt är skriven med en sentida variant av den kursiva gotiska stilen. Namnligheten till trots, vad gäller dessa båda stilar, är skillnaden påtaglig för de flesta bokstäverna.

En annan vanlig typ av stilblandning gäller latinska låneord som antingen skrevs med överdrivet välformade bokstäver eller med en tydlig dragning till stilen *Antiqua*, som senare skulle bli allmänt förhärskande.

Detta medförde att två eller rent av tre olika stilar kunde förekomma i en och samma text. Därtill kommer den naturliga variationen som gäller bokstävernas form, vilken var beroende av skribentens egen handstil.

Ordval och stavning

Ordval

Gammelsvenska

Texter från medeltidens slut och framåt är förhållandevis lätta att förstå, eftersom de är skrivna på en svenska som vi ofta känner igen, även om stavningen kan avvika en hel del från det som är normalt i dag. Emellanåt dyker det dock upp främmande och uråldriga ord, som inte används längre och som man måste söka förklaringar på. Somliga läsare har dock viss vana men gamla böjningar och begrepp, medan andra aldrig har hört det förut.

Några strödda exempel på böjningsformer, enskilda ord samt begrepp:

- gingo, voro, hulpit, summit, länt
- åtte, tocken, falnat, gälda, sporde, tarva, slikt, bida, snapperi, skälm, apel, samspråk, bjugg, hjonelag, risbit, verbroder, övermaga, höves, håg, bane, stegel, behuldad, fänika, hakebössa, IX bris, kapellan, copulera, städsla, fång, landbo, lönskaläge, kvicktionde, okväde, tredska, saköre, kindpust, hemul, orlov, gitter, signete, vederparter, övergåva, fastebrev, vidlyftigare, treding, fall och bråte (vid röjning), fulsår, förebringandes, huruledes, enär, ehuruväl, dädan, lända, fulltygat, noch, skyll (skyllskap)
- årliga hästar, gill oxe, lödig mark, elak åker, kyrkans sexmän, S:t Johannes dag, rå och rör, skaft och skäl

Låneord (latin, tyska, franska etc)

Under olika perioder var införandet av låneord vanliga. Latin var ständigt närvarande för de lärde, såväl inom kyrkan som hos adeln, vilket gör att somliga ord blev allmänna, även om de i dag kan vara helt bortglömda. Några av de vanligaste latinska orden är:

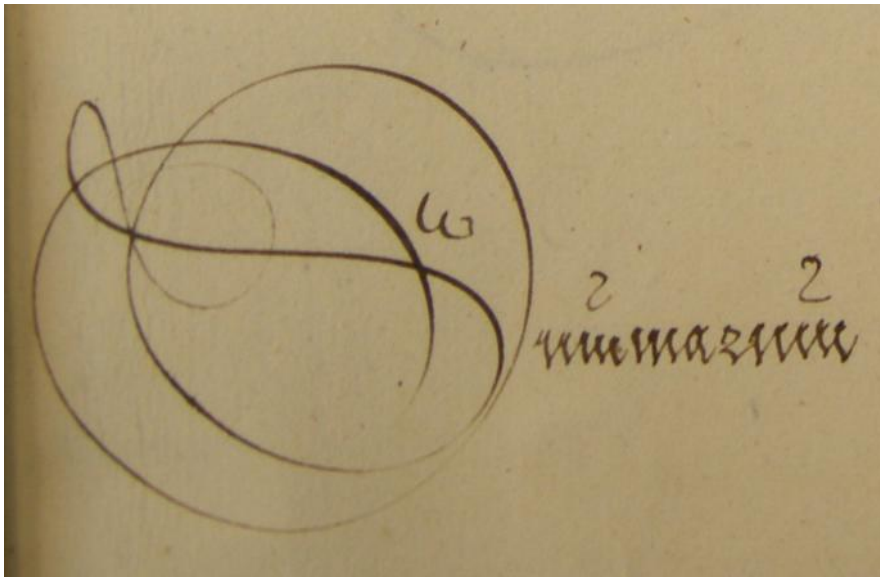
Item	jämväl, likaledes, alltså
Ibidem	på samma ställe
Hujus	dennes (i denna månad)
Ejusdem	samma (dag, månad etc) /
Ab eodem	av samma
NB (nota bene)	Observera, notera följande
Datum ut supra	datum som ovan

Särskilda verksamheter hade andra källor och kontaktnät som påverkade dem. I exempelvis städerna var det inte ovanligt med ett stort antal tyska ord, såvida man inte skrev enbart på tyska. I domböckerna från 1600-talet däremot kan man ibland införa förnäma ord för särskilda händelser och begrepp. Under denna tid var det ofta latin eller det franska språket som var källan för dessa ordval. För att markera dem, skrevs de ofta något större än texten i övrigt och med en aning överdrivet välformade bokstäver.

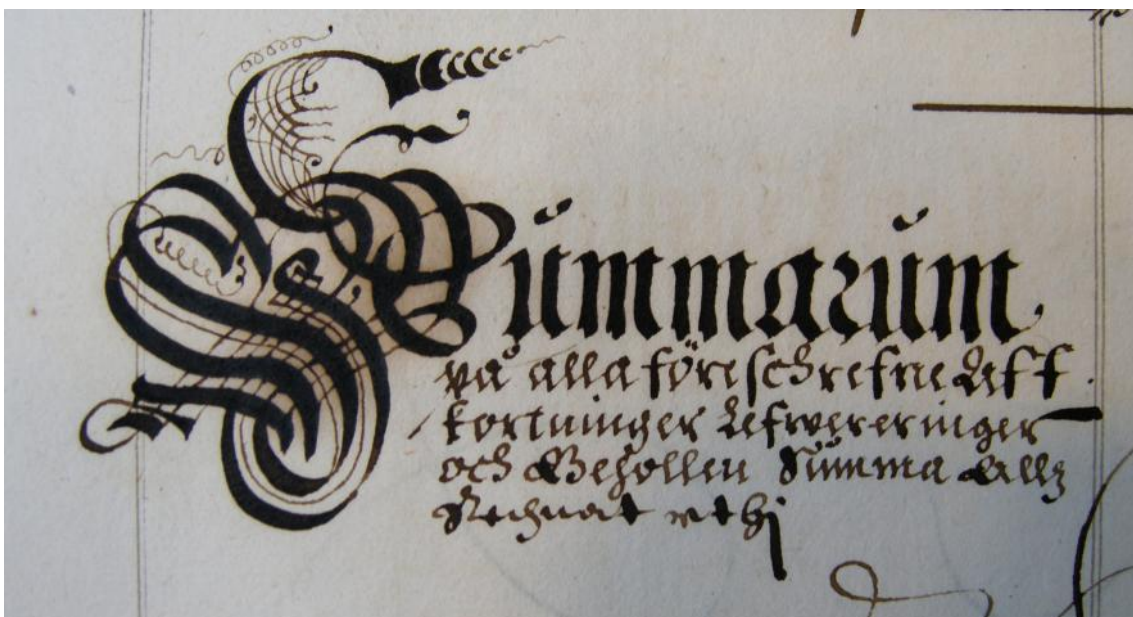
Några exempel från tidiga domböcker, varav en del kan uppfattas som vanliga svenska ord i dag:

- absenterade, accord, annoterat, antecessor, approbera, arresterade, attest, balancerat, censur, circumstantier, citerat, clarerat, collegio, comparera, concluderade, confirmerades, confisherade, conjungera, consenterade,

considerationen, consistorium, consulerades, contentera, contraherat, copia, courant, creditor, debitorer, disposition, disputerlig, donerade, duplicerade, examinera, examinetades, exhiberat, improbera, iniurie, inqvierat, inqvarterat, insinuerades, inspectoren, instruction, interesse, interlocutovia, manquera, memorialet, molestera, notorium, obligation, ordinarie, peculio, peremptorie, perlementera, placaterne, prasumatation, principals, probationer, proberede, procedere, pro dito, proportion, protesterade, protocollen, præjudicerligit, præsenderade, præstera, prætention, publicerade, quittantier, ranzonera, ratificerades, recommendation, recompens, remitteras, removerat, reparation, resolution, resolverat, respective, sacellan, sentenz, speciem, spolierande, summa, suspiciones, tenterat, testamente, verification, vice versa

Många ord latinskt lånord som Summarum känner vi igen. Stilen skiljer sig från texten i övrigt och påminner mer om dåtidens rubrikstil. Strecken över bokstaven u har även fått en mer snirklig form liksom strecket inne i S-et. Det extremt väldekorerade initiala bokstaven nedan är typisk för en del av Kronans handlingar från c:a 1640 och framåt.
(ovan: Mantalslängd 1640; nedan: Landsbok 1640; båda för Värmlands län)

Kalender

Ett omfattande problem är alla de datumangivelser som följer den gamla katolska ordningen och utgår antingen från kyrkoårets händelser eller från namndagar och helgonens dagar. När dessa dessutom är angivna med latin ökar svårighetsgraden att komma fram till vilket datum som avses.

Namnsdagarna vilka i hög grad bygger på helgon och andra viktiga personer, har dock varit relativt konstanta fram till sen tid. En viss förändring skedde i Sverige år 1797 samt 1901, men sedan 1990-talet sker successiva förändringar.

Att endast följa kyrkoåret är relativt enkelt, ända ner till 1500-talets slut, eftersom aktuella almanackor för alla gångna år finns i många datorprogram.

Stavning

Stavningen följde under lång tid en form av sedvana. Det innebär att man försökte stava orden som alla andra, men med viss personlig variation. Att vi fortfarande stavar ordet "och" så som vi gör, är ett exempel på sedvana. Vissa ljud i orden kunde i princip bara stavas på ett enda sätt, medan andra ljud erbjöd en viss valfrihet. Skillnaden mellan **E** och **Ä** samt **O** och **Å**, är ibland svår att höra, varför man också kunde välja ettdera av dem relativt valfritt när man skrev.

Samma frihet gäller valet av en enda bokstav eller två efterföljande bokstäver av samma slag. Orden at/att, et/ett, af/aff, helre/hällre och Olson/Olßon/Olsßon är exempel på den stora variation som var rådande. Detta kunde också gälla vokaler, i synnerhet **e** men också **i** och **o**, såsom i orden "heel" och "stoor".

Den flytande storleksskalan mellan små och stora bokstäver, som är allmänt förekommande, tillsammans men ett emellanåt bristande bruk av punkter, kan göra meningarnas början och slut mycket otydliga, men vanligen är det snarast gott om punkter och kommatecken. Under slutet av 1600-talet ökar bruket av inledande stor bokstav på alla möjliga ord inne i meningarna.

Bokstaven **h** förekommer ofta på platser där den saknar ljudvärde, såsom i slutet av ett ord eller inne i ordet och efter vissa bokstäver, som **c**, **d**, **g** och **t**.

Det innebär att ett och samma ord kan stavas på många olika sätt i en och samma mening. Antalet varianter kan skifta beroende på skribent, typ av skrift och vilken tidsperiod som berörs.

Avstavning av ord vid radbyte brukar alltid markeras på ett tydligt sätt, genom någon typ av bindestreck, men valet av plats i ordet där avstavningen har skett kan förekomma precis var som helst.

Nedan följer en sammanställning av vanliga skrivregler eller vanliga variationer som gällde i mellersta Sverige från slutet av 1500-talet till början av 1700-talet.

Val av enskilda bokstäver

C / CH / K / Q

- Bokstaven **K** inleder ibland ett ord som har detta ljudvärde och förekommer ofta inne i orden, men kan också vara ersatt av andra bokstäver.
- Bokstaven **Q**, **C** eller snarare **Ch** inleder ibland ord med K-ljud, men **c** och **ch** kan också förekomma inne i vissa ord i stället för **k**, i synnerhet rörande ord som slutar med K-ljud.
- Bokstaven **Q** skrivs vanligen **Qu** för att beteckna K-ljudet eller Kv-ljudet.

Sj-ljud och Tj-ljud

- Tj-ljudet kan skrivas på många olika sätt, såsom **K**, **Ch**, och **Tj**.
- Sj-ljudet kan skrivas på åtskilliga sätt, såsom **S**, **Sc**, **Sh**, **Sch**, **Sk**, **Ski**, **f** och **Sj**.

F / PH

Bokstaven **f** kan i enstaka fall ersättas av **ph**, särskilt i personnamn, såväl initialt som inne i ordet samt som ändelse.

F / ff

Bokstaven **F** som majuskel (versal) förekommer inte i handskrifterna i Sverige under en period av 1500-talet, utan skrivs istället som dubbel-**f**, som två sammanskrivna gemena **f**.

F / U / V / W

Bokstaven **u** kan ofta skiljas från **v** och **w** på ett enkelt sätt eftersom lilla **u** vanligen har ett kort streck ovanför bokstaven. Detta förekommer aldrig över bokstaven **v**. Detta streck kan dock variera från vågrätt till närmast lodrätt och dessutom vara helt rakt eller svängt ungefär som ett **s** (**ú**) eller ringformad. Vad gäller stavningen finns ett otal variationer där **u**, **uu**, **v** och **w** ersätter varandra på ett närmast godtyckligt sätt som ofta tycks sakna regler. När man verkligen menar konsonanten **v** kan den inne i ett ord ibland ersättas med **f**, **fu**, **fv** eller **fw**, samt dito men där **f** skrivs dubbelt, såsom i ordet "bliffua" och "bliffwa".

I / J / IJ / Y

- Bokstaven **Y** är under 1500-talet extremt ovanlig för att sedan öka i frekvens under 1600-talet och därefter. Under lång tid ersattes bokstaven **y** inne i orden av kombinationen **ij**. Å andra sidan kan denna kombination också läsas som ett enskilt **i**-ljud.
- Att skriva ett ord med alternativet **i** eller **ij** inne i ett ord, är liktydigt ifall det är **i**-ljudet man avser. Detta gäller såvida man inte skriver **ij** och menar **y**.
- Som inledande bokstav kan både **J** användas istället för **I**, och **I** användas istället för **J**.
- Bokstaven **J** förekommer i princip aldrig inne i ord utom i särskilda kombinationer. Förutom **ij** är det vanligt ihop med vissa konsonanter, i synnerhet i inledningen av ord, såsom **dj-**, **gj-**, **hj-**, **lj-**, **sj-** och **tj-**, men i dessa fall kan **j**:et många gånger vara ersatt av ett **i** (**di-**, **gi-**, **hi-**, **si-** och **ti-**).

S / SS / f / ß

Bokstaven **s** avser ett kort **s**-ljud medan **f** avser ett långt **s**-ljud. Dessa förekom parallellt, varav den sistnämnda kan vara förvillande likt bokstaven **f**, men är antingen helt utan tvärså eller har en betydligt kortare tvärså.

Bokstaven **S** och dess ljudvärde kan ha flera alternativa sätt att bli skriven på. De alternativ som kan förekomma är **s**, **ss**, **f**, **fs**, **ß** och **ßs** (och **ßz**). Bokstaven **ß** är ett eget tecken som avser **fz**, varför skrivsättet **ss** och **fs** är relativt ovanligt under 1500-talet och början av 1600-talet, innan **ß** långsamt ersattes med **s**, **fs** eller **ss**. Varianten **ßs** (= **sss**) är exempelvis vanlig i efternamn, såsom "Larßson" men också i en del sammansatta ord av likartat slag där det första ordet slutar på **s** / **fs** / **fz** och det andra börjar på **s**.

I slutet av 1700-talet minskade användningen av det långa **s**-tecknet **f** och försvann helt i början av 1800-talet. Tecknet för det långa **s**-ljudet förekommer endast som gemen bokstav och inte som versal. Trots det användes det flitigt i många ord, utom som slutbokstav i ett ord. Då användes alltid det korta **s**-tecknet. Detta sätt att skriva på hade börjat redan runt 800-talet på de brittiska öarna.

T / TH

Bokstaven **t** skrivs ofta **th** när den efterföljs av en vokal eller delvis vokalljudande bokstav såsom **w**, samt i slutet av ett ord, men utan att det får något annat ljudvärde i sig själv.

-h / -z

Vissa ord avslutas med ett **h** eller ett **z**. Dessa avslut kan vara förvillande lika varandra och ser ibland bara ut som om skribenten gjort en avslutande krumelur utan avsikt eller mening. Bokstaven **z** används dock endast i vissa sammanhang och är då en förkortning av **ed** eller snarliga kombinationer, såvida man inte avser ett normalt **s**-ljud, men skriver det med bokstaven **z** istället för ett **s**.

Särskiljandet av snarlika bokstäver

Allmänt

Under olika tider och hos olika skribenter är det mycket vanligt att vissa bokstäver har en form och ett utseende som är i det närmaste omöjliga att särskilja. I en del fall är det texten i övrigt som måste användas av läsaren för att få en klarhet i vilket ord som är nedskrivet, samtidigt som man måste räkna antalet staplar i bokstäverna för att klara ut hur många bokstäver det kan vara fråga om, samt utsluta de ord som kan ha avsetts, tills det i bästa fall bara finns ett alternativ kvar. Dess problem kan lätt uppstå när det är många snarlika bokstäver efter varandra och där skribenten inte har varit särskilt noggrann.

Ett och samma fonetiskt ljud – men olika bokstäver

U och **V** kan användas på ett likartat sätt. I löpande text kan det emellanåt vara svårt att särskilja vissa bokstäver. Ett vanligt exempel på detta är **u** och **v** inne i ett ord, men grundregeln är att **u** vanligen har ett streck ovanför bokstaven, medan **v** alltid saknar ett sådant streck. Detta streck kan dock vara slarvigt placerat och formsat så att det blir oklart vilket bokstav som det hör till.

S och **f** kan ha helt olika utseenden i ett och samma ord, där den ena varianten formellt avser ett kort **s** och den andra ett långt **s**. Den sistnämnda varianten, som formmässigt påminner om ett **f**, avslutar aldrig ett ord utom när det skrivs som **ß**.

En och samma bokstav – men olika former

En och samma bokstav med samma stil kan skrivas på lite olika sätt av samma skribent i samma text, beroende på bokstavens placering i ordet eller gentemot vissa andra bokstäver. Exempelvis:

- Bokstaven **t** kan ha olika utseende, dels i början av ett ord i fall den efterföljs av bokstaven **h** eller inte, dels som slutbokstav i ett ord, samt vid annan placering och i kombination med vissa bokstäver.

Det första fallet är ett exempel på en sammandragning som skribenten har gjort, medan det andra fallet har en historisk bakgrund som utgår från olika ljud-värden som sedermera sammanföll.

Förkortningar

En del ord och begrepp skriv sällan eller aldrig ut, utan ersätts med någon typ av förkortning som både ska underlätta skrivandet och läsandet. Under tiden efter romarriket var det framför allt tre varianter som var vanliga.

En av dem var att sätta ett streck över bokstaven eller på ett lodrät streck (gällande **p**) för att markera att vissa bokstäver utelämnats. Vissa av dessa kombinationer av bokstäver med överstreck och den eller de bokstäver som utelämnats, levde vidare ända fram på 1700-talet, såsom **m** och **n** med streck över medan ett streckat **P** försvann runt början av 1600-talet.

En annan variant var ligaturer där två eller fler bokstäver skrevs ihop till ett enda tecken, men detta hade i stort sett upphört redan på 1500-talet. Ett undantag var tecken för enstaka måttenheter.

För svenska handskrifter under Vasatid och Storhetstid kan förkortningar förekomma dels utan markering, dels med tydlig markering för att underlätta förståelsen av texten.

Utan särskild markering

Ändelser av ord kan ibland utgå där skribenten har valt att hoppa över en enda eller flera bokstäver, men utan särskild markering såsom ett streck ovanför bokstaven framför. När orden skrivs ut är det brukligt att ange de förkortade bokstäverna på något sätt, antingen genom att sätta dem inom parentes, klamrar eller att skriva dem med kursiv stil. Ofta gäller detta för vissa vanliga ord där innebörden är självklar för den tänkta läsaren.

ibid	<i>ibidem</i>
Olofß	<i>Olofßon</i>
pngr	<i>penningar</i>

Interpunktionsmarkering

Interpunktionsmarkering kan användas för att förkorta ord.

- : avser ord där alla eller flera av de efterföljande bokstäverna har uteslutits
- . slut på mening eller avkortning av ord.

Kongl. maj:tz	Kungliga Majestät
H: K: M:	Hans Kungliga Majestät

Upphöjd text som markering

För vissa ord är det vanligt att någon eller några av de avslutande bokstäverna är upphöjda, vilket markerar att mellanliggande bokstäver tagits bort.

be ^{te}	<i>benempte</i> (benämnde)

Sammanföringar (ligaturer), med markering ovanför ordet

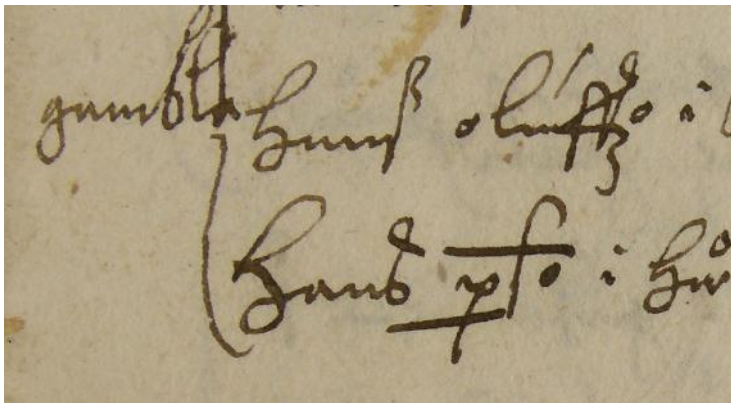
Ett kort streck över en enskild bokstav (minuskel/gemen) kan ha olika betydelser.

- **U** – **streck över u**, förstärker att det inte är bokstaven **v**, utan vokalen **u** som avses, men kan också avse **ü**. Till skillnad från många andra streck av detta slag, är det ingen bokstav som har borttagits.

- **M / N** – streck över m eller n, används i de fall som ordet bör stavas med dubbel-m eller dubbel-n, men där man med detta streck bara skriver ut ett enda **m** eller **n**.
- **PR** – streck över bokstaven **p**, anger att den efterföljande bokstaven **e** är borttagen, varför begreppet avser pre (eller per), som enskilt ord eller som inledning på ett ord (t.ex. prst → prest).
- **P** – men med streck på underhänget, anger att bokstäverna "er" är borttagna, varför det latinska ordet per alternativt mansnamnet Per avses. Alternativt har strecket placerats över bokstaven **P**.
- **ÅRTAL** – streck över årtal med två eller tre siffror, (t.ex. över "585") anger att första siffran **1** har uteslutits.
- **A / O** – snett streck över a eller o (både majuskel och minuskel), är en markering som avser bokstaven **e**, dock som minskats ner till ett kort streck eller dylikt och härigenom förenklats kraftigt i formen. Skrivs numera som **Ä** och **Ö**.

I en del tidiga engelska manuskript används

- tecknet **7** som en förkortning för att återge ordet *och* (eng. *and*).
- ett kort streck över en valfri vokal för att markera att det skulle uttalas som en långt ljud.

gambla { hans oluffso[n] i ...
 { hans person i ...

I det övre fallet är inte *n*:et återgivet på något sätt. I det nedre fallet är både *er* och *n* förkortat.

Att skriva olika måttenheter

Variationen var relativt hur man skrev ut de olika måttenheterna. I en del fall var skrivsättet formaliserat och varierade knappt alls, såsom skålpund (libra), medan andra kunde variera ganska påtagligt. Exempel på det sistnämnda är myntenheterna mark och penning.

Skålpund var detsamma som det gamla romerska måttet **libra** och det förkortades "lb", vilket är vanligt förekommande i skatteböcker och tänkeböcker etc.

ENHETERNAS STORLEK

Vissa lokala variationer vad gäller måttens omfång eller omfattning kunde förekomma. Följande enheter och storlekar var vanliga under 1500-tal och början av 1600-talet. Därefter blev enheternas storlek alltmer fastslagna och reglerade. Under medeltiden och långt in på 1500-talet förekom lokala skillnader på upp till 10% eller rent av något mer.

Eftersom begreppet mark användes både som vikt och myntenhet, skiljde man på lödig mark (vikt) och mark penningar eller mark örtug (mynt). Anges endast begreppet mark, brukar det normalt avse myntenheten. Vid medeltidens början var 1 lödig mark detsamma som 1 mark i mynt, men myntförsämringen medförde att dessa kurser långsamt gled ifrån varandra. Växelkursen mellan dem var, enligt följande där 1 lödig mark var detsamma som:

mark penningar	år, c:a	mark penningar	år, c:a
3,75	1290-1303	12	1500-1503
5	1304-1354	13	1504-1512
6	1359-1407	16	1514-1520
8	1415-1428	20	1522-1525
9	1441-1467	24	1527-1535
10	1475-1497	25	1536-

I mitten av 1500-talet ersattes lödig mark med Daler, som grundläggande värde-enhet.

En landskapshandling från Värmland (1541:6 sid 26, 104) visar att dessa två myntbegrepp mark penningar och mark örtug (örtig), inte var identiska, utan att förhållandet var:

$$4 \text{ mark penningar} = 3 \text{ mark örtug (örtigar)}$$

VIKT

Allmänt

Pund

skeppund	20 lispund = 400 skålpund	170 kg
lispund	1/20 skeppund = 20 skålpund	8,5 kg
skålpund	1/400 skeppund = 1/20 lispund	0,425 kg
	= 2 lödig mark (à 8 öre) = 1 mark pund	

Smör

Läst	12 tunnor (à 16 skålpund; år 1550)	81,6 kg
	1 tunna	6,8 kg

Guld och silver

Mark

lödig mark	8 öre = 24 örtug = 16 lod = 64 kvintin	c:a 210 gram
öre	1/8 mark	c:a 26 gram
örtug	1/3 öre = 1/24 mark	c:a 8,7 gram
lod	1/16 mark = 4 kvintin	c:a 13,1 gram
kvintin	1/64 mark = 1/4 lod	c:a 3,3 gram

Järn

Läst	12 skeppund (=240 lispund)	2040 kg
Fat	4 hundraden (à 120 stycken osmund) = 1 skeppund	170 kg
osmund	24 (eller 27 / 30) osmund per lispund	0,35 (0,28-0,31) kg

VOLYM

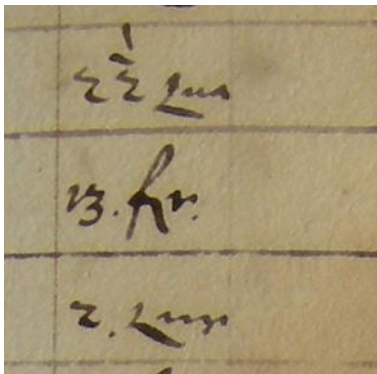
Spannmål

Tön	c:a 2 tunnor	c:a 300 liter
Tunna		c:a 146 liter (-176 liter)
fjärding*	= 1/4 tunna	c:a 36,5 liter
skäppa**	1/4 eller 1/5 eller 1/6 tunna	c:a 24 / 29 / 37 liter
Spann	= 1/2 tunna	c:a 73 liter
fjärding*	= 1/4 spann = 1/8 tunna	c:a 18 liter
fat***	= 1/4 fjärding	c:a 4,5 liter

* ANM. Fjärdingen kunde antingen syfta på 1 tunna eller 1 spann (spann i Värmland).

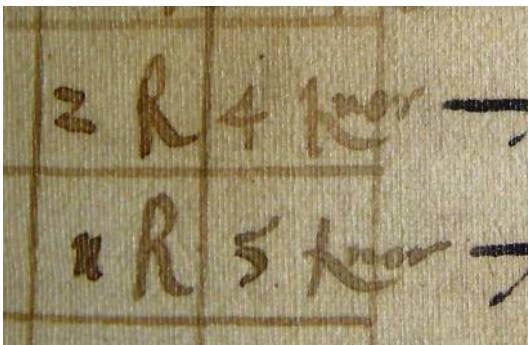
**ANM. Lokal variation förekommer mellan olika landskap (1/6 tunna gällde i Värmland).

**ANM. Även kallat Kappa.

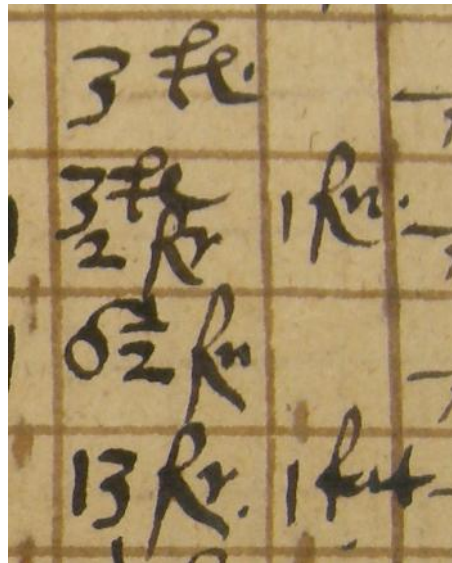
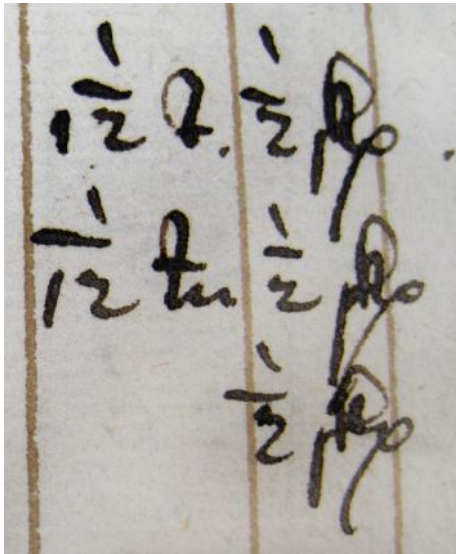
Den vanligaste förekommande förkortningen av volymenheterna Tunna och Fjärding, där T:et i tunna påminner om bokstaven L.

2 1/2 tunna
13 fjärdingar
2 tunnor

En av många varianter hur man kan förkorta Tunna samt fjärding, vilka emellanåt kan vara mycket snarlika varandra.

2 fjärdingar 4 tunnor
1 fjärding 5 tunnor

Några varianter att skriva begreppet Tunna, Skepp, Fjärding och Fat.

1 ½ tunna	½ skepp	3 tunnor	
1 ½ tunna	½ skepp	3 tunnor 2 fjärdingar	1 fjärding
	½ skepp	6 ½ fjärding	
		13 fjärdingar	1 fat

VALUTA

Mark, öre och örtug avsåg dels en specifik vikt, dels ett valutasystem vars silvermängd per enhet varierade med tiden. I princip ingick även penning i detta system, men antalet penningar per mark skilde sig åt ganska mycket mellan olika landskap.

Penningar

Denna myntenhet var allena rådande i början av medeltiden, när köpvärdet var vida högre än under medeltidens slut. De sista penningarna präglades för Sveriges del i mitten 1500-talet, men användes som räknemynt ända fram till 1776. Antalet penningar per öre varierade under tidig medeltid och fram till 1300-talet, varunder det förekom betydande lokala skillnader mellan olika landskap.

1 öre = 24-48 penningar	fram till 1300-talet, beroende på landskap
1 öre = 24 penningar	från 1300-talet och fram till 1776

Mark, öre och örtug

Mark	= 8 öre = 24 örtug
Öre	= 1/8 mark = 3 örtug = 24 penningar
Örtug**	= 1/24 mark = 1/3 öre = 8 penningar

** ANM. myntenheten upphörde i slutet av 1500-talet

5 march 5 ore 18 penningar (mitten av 1500-talet)

Penningar, som valutaenhet, skrevs på ett sätt som påminner om bokstäverna **thr** eller mer ofta enbart **th**. (mitten av 1500-talet)

Mark kunde skrivas på många sätt men som ändå är tämligen likartade i sin form från slutet av 1500-talet och under hela 1600-talet, vilka börjar med bokstaven **m** och där bokstaven **r** kan vara mer eller mindre tydligt framträdande eller saknas helt.

Daler

Ett flertal myntslag med namnet daler (Daler, Riksdaler, Daler silvermynt, Daler kopparmynt, Daler Carolin, Riksdaler Specie etc.) förekom i Sverige parallellt eller efterföljande varandra från 1500-talets början och fram till 1872. Värdet inbördes eller gentemot andra valutaenheter har också varierat en hel del under denna period. I synnerhet var det en flytande kurs mellan dalern och mark under hela 1500-talet och in på 1600-talet, innan den slogs fast på 1630-talet. Redan från 1604 hade dock 1 daler varit 4 mark. Riksdalern hade däremot ett fast silvervärde, och var således flytande gentemot pengavärdet.

Perioden 1633-1776:

1 daler silvermynt (S.M.)	= 4 mark	= 32 öre SM	= 768 penningar
	1 mark	= 8 öre SM	= 192 penningar
		1 öre SM	= 24 penningar

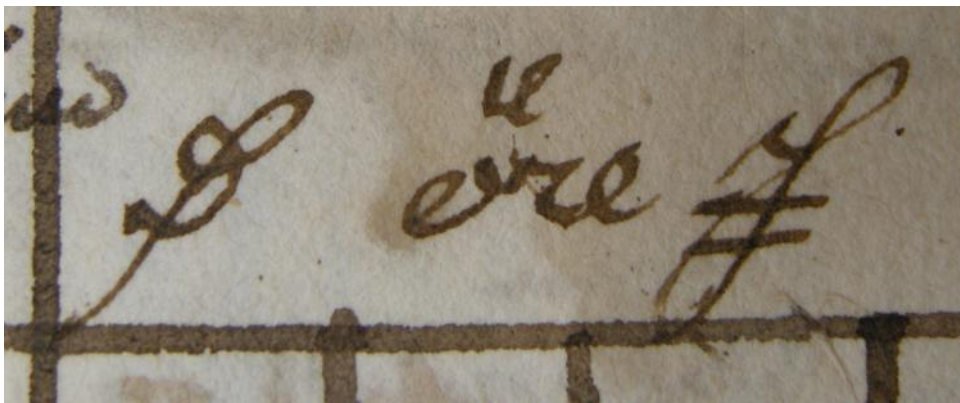
Många skatteböcker under 1600-talet har uppdelningen "Daler : Öre : Penningar", vid angivandet av personernas skatteskuld. Motsvarande uppdelning finner vi också i många andra sammanhang, som de äldre bouppteckningarna från 1700-talet.

Riksdalern hade en fast silverhalt om 25,5 gram, varför den inte påverkades på samma sätt av inflation och allmän myntförsämring. År 1604 hade Daler och Riksdaler samma värde om 4 mark, men detta var kortvarigt för åren 1609-1716 var 1 Riksdaler värd 6 - 8 mark SM (silvermynt) eller närmare 2 daler SM.

Normala löner för grav okvalificerad arbetskraft var 2-3 öre per dag i början av 1500-talet och under Gustav Vasas regeringstid, samt 4-5 öre per dag från år 1576. I början av 1600-talet och fram till 1624 ökade lönen från 5 till 8 öre per dag. Under den återstående delen av 1600-talet ökade lönen från 0,5 till 1,25 daler KM kopparmynt, eller 1/3 av detta i fall man räknar i silvermynt.

Daler och Riksdaler var två olika begrepp inom myntväsendet. I en del fall står det inte enbart d för daler, utan dr.

Daler : öre : penningar, från räkenskap anno 1641.

YTA

Gårdarnas priser och arrenden beräknades på den åkeryta samt det årliga antalet lass med hö som var vanligt. Här användes standardiserade begrepp för åkrarna, såsom markland, öreländ och örtugsland, vars proportioner gentemot varandra överensstämde med myntslagen. Ett markland motsvarade ungefär 24 tunnland eller 24 tunnors utsäde à ett halvt hektar (c:a 5000 m²) eller totalt 12 hektar.

Avraden (arrendesavgiften) var 1 mark silver per år för en gård som omfattade 1 markland åker. Motsvarande gård var värd ungefär 24 mark silver, vilket ansågs vara det rätta priset, men vissa variationer förekom.

1 markland = 8 öreländ = 24 örtugsland = 192 penningland (=12 hektar)

1 markland = 2 attungar

Återgivning av handskrifter

Återgivningen av handskrifter följer vissa principer, vars huvudprincip är att alla bokstäver återges korrekt, i rätt ordning och med rätt stil etc. Svårigheterna börjar när skribenten har valt särskilda tecken eller markeringar som numera saknas på skrivmaskiner och i de allra flesta datorer. I dessa fall måste man antingen använda sig av speciella typsnitt i datorn som har med dessa tecken, eller återge texten efter sådana principer att det framgår hur texten i handskriften är skriven.

Kursiv stil och klammer – för upplösta förkortningar

Kursiv stil – förkortningar med markering

För alla förkortningar, som löses upp och skrivs ut, används kursiv stil för de bokstäver som skribenten valt bort. Ifall det är två eller fler bokstäver som avses, ska återgivningen ske med samma typ av stavning som var rådande under den aktuella tiden och om möjligt i samma dokument.

Hit hör de förkortningar som markeras med ett kort streck placerad över bokstäver som **P - p**, **M - m** och **N - n** samt årtal, vilka återges med kursiv stil rörande de bokstäver som skribenten hoppat över.

Andra streck som avser förkortningar kan placeras direkt på bokstaven, såsom i fallet med **P - p** där det sitter på ungerhänget.

En variant av detta är **r** som kan ha en avslutande knorr som går tillbaka upp över bokstaven, vilket avser bokstaven **e**. I medeltida handlingar finns många varianter på detta tema, men de allra flesta hade upphört under 1500-talet.

För förkortningar där man valt punkt och kolon kan man välja ifall texten ska upplösas och skrivas ut med kursiv stil för de bokstäver som ersatts med punkt eller kolon.

För upphöjd text kan det dock vara praktiskt att skriva ut den text som avses, men då är det viktigt att man försöker återge den stavning som hade varit fallet om skribenten inte hade valt en förkortning.

\bar{m}	<i>mm</i>	\mathcal{P}	<i>Per</i>
$\overline{85}$	<i>1585</i>	\overline{pr}	<i>pre</i>
\overline{ibim}	<i>ibidem</i>	\mathcal{r}	<i>re</i>
be^{te}	<i>benempte</i>	thz	<i>thz / thet</i>
$\acute{o} \text{ } \emptyset$	<i>ö</i>	mz	<i>mz / medh</i>

Z-tecknet i avslutningen av ett ord avser relativt ofta en förkortning, men eftersom alternativen är många, trots stor inbördes likhet (et / edh), är det inte ovanligt att bokstaven **z** behålls vid en renskrift, varefter det är upp till läsare att lösa upp texten istället. Rekommendationen är dock att skriva ut orden med

kursiv stil för de bokstäver som **z** avser samt med dåtida stavning. I vissa fall kan det även förekomma inuti ett ord, såsom **thzta**, vilket är detsamma som **thetta**. (Även thztta förekommer, vilket skulle bli thettaa.)

Klammer – förkortningar utan markering

Även de förkortningar som saknar markering brukar ibland återges med kursiv stil, såsom "Olof^ßson" eller möjligtvis "Olofsson", istället för alternativet "Olofß". Mer korrekt är att alla utelämnade bokstäver som skrivs ut vid en renskrivning istället återges med klamrar. Exempelvis "Olofß[on]" eller möjligtvis "Olofss[on]". Detta gäller även hela ord som författaren har hoppat över eftersom innebörden är självklar i sammanhanget, såsom "[Datum] ut supra".

Två olika tecken, men ett enda ljud

Flera bokstäver kunde skrivas med två olika bokstäver men ändå avse samma ljud. Det gäller **r**, **s**, **x** och **z**. Eftersom det alternativa tecknet i regel saknas hos många typsnitt på datorn, är det vanligt att man inte återger denna skillnad i handskriften vid en renskrivning. Exempelvis återges **fkillias** ofta med texten **skillias**.

Även **Ö** - **ö** kan återges på olika sätt, antingen med ett mindre streck ovanför ett **Ó** eller med ett snedstreck tvärs genom, det vill säga **Ø**.

Marginaltexter

I vissa fall har skribenten själv eller någon annan person lagt till text vid sidan av det som redan har skrivits, som ett komplement av något slag. Sådana marginaltexter eller skolier kan vara svåra att återge på ett korrekt sätt, eftersom det inte bara handlar om textens innehåll, utan även dess placering på sidan och vilken text den i själva verket hör ihop med.

Ett snarlikt problem är texter som inte följer jämna rader, utan exempelvis har sammanfattande klamrar till höger med en summa som gäller för flera rader. Sådana texter kan vara svåra att återge på ett likartat sätt.

Osäkerheter

Parentes för osäker läsning

För egen del brukar jag skriva osäkra textåtergivningar inom parentes. Det kan röra sig om slarvigt skriva handskrifter, eller sådana original som skadats på ett sådant sätt att bara delar av bokstäverna är synliga. Så fort man gissar vilken bokstav det är, kan de sättas inom parentes för att ange att läsningen är osäker. I de fall som läsningen är fullständigt omöjlig, kan man skriva tre punkter eller sätta ut några understreck inom parentesen istället.

Majuskler eller minuskler

Åtskilliga gånger hamnar man i situationer när det kan vara mycket svårt att avgöra ifall texten ska renskriften ska ha gemener eller versaler, alltså ifall originaltexten är skriven med majuskler eller minuskler. Det gäller sådana bokstäver där formlikheten är mycket stor, såsom bokstaven **O**, men det kan också gälla bok-

stäver där det finns flera alternativ att skriva på. Ett sådant exempel är **A**, var majuskel både kan ha den typiska formen för ett stort **A**, men där det också förekommer överdrivet stora minuskler som inledning på ett ord, vilket synes avse att ordet rätteligen ska återges med ett stort **A**. Exempelvis

amund, istället för **A**mund

Denna variation sker i en glidande skala så att det är svårt att avgöra ifall bokstaven bara är något förstora eller om den ska uppfattas som en stor bokstav och återges på det sättet. Hit hör främst **C, K, M, O, S, V** och **W**, men också **A** och **H**, som kan ha två varianter där den ena är en riktig majuskel medan den andra är en uppförstorad minuskel.

Radbrytning

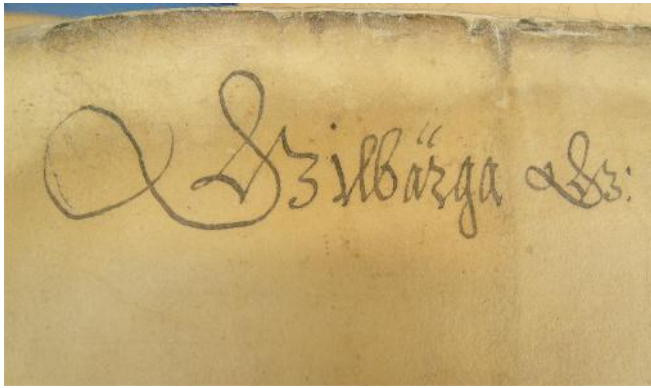
För somliga texter kan det finnas ett visst värde i att behålla originalets radbrytningar, antingen genom att helt enkelt återge renskrivningen av texten med samma radbrytningar som handskriften har, eller genom att bara markera dem med ett särskilt tecken såsom exempelvis två snedstreck **//** och gärna med extra mellanslag före och efter denna markering.

Seklernas särdrag

Varje period har sina fördelar och sina nackdelar. Tiden efter romarriket och fram till medeltiden är ofta texterna väl skrivna så att varje bokstav är väl synlig och lätt att identifiera. Däremot finns det ett periodvis mycket stort antal förkortningar av skilda slag, vilka dock minskar kraftigt i omfattning under medeltidens senare del i Sverige. Några av dessa förkortningar blir kvar under de kommande seklerna, men de flesta försvinner under 1500-talet. Det korta streck som placerats över **m - n** för att markera att det ska vara en bokstav till av samma lag, kan ibland ha ersatts av en större ring över den kvarvarande bokstaven.

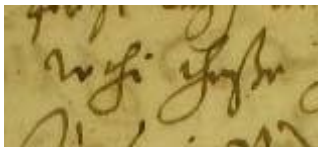
I mitten av 1500-talet kommer allt mer en ny stil som medför att bokstäverna inte alltid är lika tydliga längre. Under hela 1600-talet och långt in på 1700-talet finns grovt sett två stilar, där den ena är relativt väl skriven och lättläst medan den andra är slarvigare och med mindre åtskillnad mellan en del av bokstäverna. Det är exempelvis bokstäverna **a - e - r** samt i viss mån **o** som i vissa handskrifter är närmast identiska. Ifall dessa texter dessutom har bokstäverna **m - n - i - e - t - c** skrivna intill, kan i värsta fall en stor del av textsträngen bli en likformig figur, där det kan vara näst intill omöjligt att lösa upp texten. Här gäller det att finna skribenten särdrag, så att i varje fall en del av bokstäverna blir säkerställda, varefter textens innehåll brukar kunna ge ledning till vilket ord som åsyftas. Under 1600-talet är det inte alltför ovanligt att vissa skribenter skriver en del bokstäver i vissa vanliga ord så smått, att de kan uppfattas som en del av bokstaven före eller efter, varför det kan råda stor osäkerhet i hur ordet rätteligen är stavat.

Bokstaven **g - G** medför ofta vissa problem. En del nybörjare kan i vissa handlingar ha svårt att läsa bokstaven **g** som istället uppfattas som ett **s**. Överlag för 1600-tal och i viss mån 1700-talets början är att många läser fel på **G** eftersom det ser ut som en variant av ett **B** eller i princip vad som helst utom ett **G**. Ett annat problem kan vara att skilja på **p** (som ser ut att vara spegelvänd) och **y / ij**.

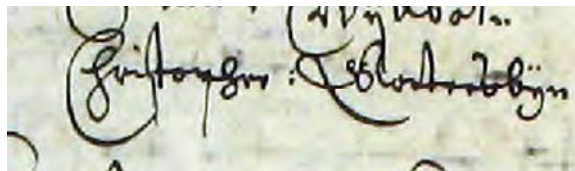

Gilbärge G[äll]

Enstaka bokstäver kan skrivas på flera olika sätt beroende på omgivande bokstäver. Förutom de som berörs i texten ovan gäller det bokstaven **t / T** vars formvariation kan vara mycket stor, vilket förstärks av att dubbelbeteckningen **tt** kan ha ett alldeles egen utseende, där det bara är det sista t:et som är relativt tydlig - i bästa fall. Det gäller även t:et i kombinationen **th**. Runt 1620-talet och framåt är det första av dessa båda t:na i **tt** (och **th**) ibland mycket svår att identifiera. Runt 1670-talet kan detta **tt** istället se ut som ett **st** eller mer som ett **ß** (dubbel-s).

wthi theße

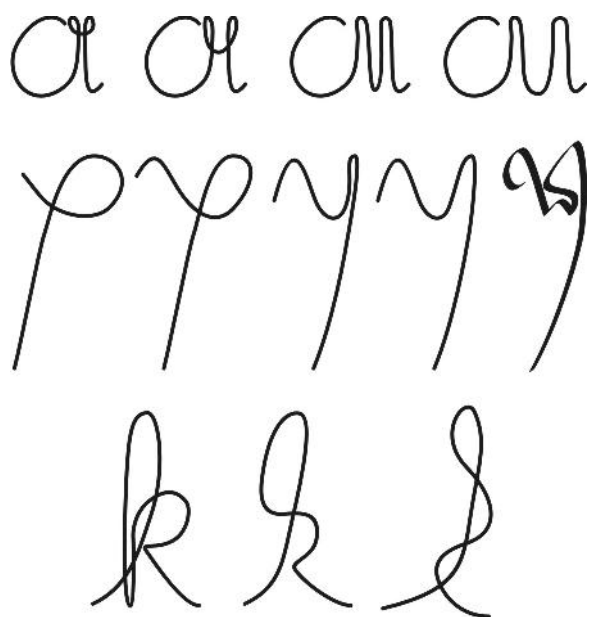
Christopher i Gottesbyn

Variationen i handskrifterna kan vara så pass stor, från sent 1500-tal och i allt högre grad under 1600-talet och början av 1700-talet, att man emellanåt måste ta sig tid att lära sig skribentens särskilda sätt att skriva på och vilka bokstäver som kan vara svårlästa innan en renskrivning är möjlig.

En variant på detta är kombinationen **fft** såsom i i ordet *effter*, enligt dåtida stavning. Dessa bokstäver är ofta så sammanskrivna att de enskilda bokstäverna sällan kan särskiljas.

Anders – återkommer på två rader och är exempel på ett särdraget **A – a**.

Bokstäverna a, p och k. Återgivna med överdriven pennrörelse för att visa några varianters utveckling.

Några exempel på bokstäver som fick en oväntad utveckling är de ovan nämnda. Bokstaven **a** skrevs ofta med en slags snurr uppe i den högra delen innan man avslutade bokstaven med en nedåtgående stapel. Denna snurr är mycket markant och tydlig hos en mindre andel skribenter, men i gengäld under en stor del av 1600-talet och långt in på 1700-talet. I sina mest utpräglade varianter får bokstaven närmast formen av "ou".

Bokstaven **p** har ofta en inledande sväng, eftersom pennan ofta kommer från den föregående bokstaven. Har man för mycket dragning åt höger med pennrörelsen, kommer till slut öglan att försvinna så att bokstaven får formen av ett **y**, men detta är relativt ovanligt. Den formen kan förekomma både i slutet av 1500-talet och under 1600-talet samt möjligen även vid andra perioder. I det tidiga skedet har man snarast haft en pennrörelse som motsvarar bokstaven **r** eller **v**, som de såg ut på den tiden, och sedan lagt till nedhänget längst till höger. Det innebär att det inte var slarv eller förenkling, utan en medveten planering som låg bakom den alternativa formen för bokstaven **p**.

Bokstaven **k** innebar många pennrörelser, varför den kom att genomgå en stark förenkling, vars slutliga variant var tämligen allmän under mitten av 1700-talet, efter en längre tids successiv förändring.

Översättning till modernt språk

Att översätta en handskrift till modern svenska brukar inte medföra några större problem för texter som är från senmedeltid och framåt. Ibland blir språket bakvänt ifall man översätter ord för ord och ibland måste vissa ord eller begrepp ersättas med andra ord. Det kan uppfattas som viktigt att man är originaltexten så trogen som möjligt och hellre lägger in extra ord, gärna inom klamrar, eller förklarar orden i en fotnot.

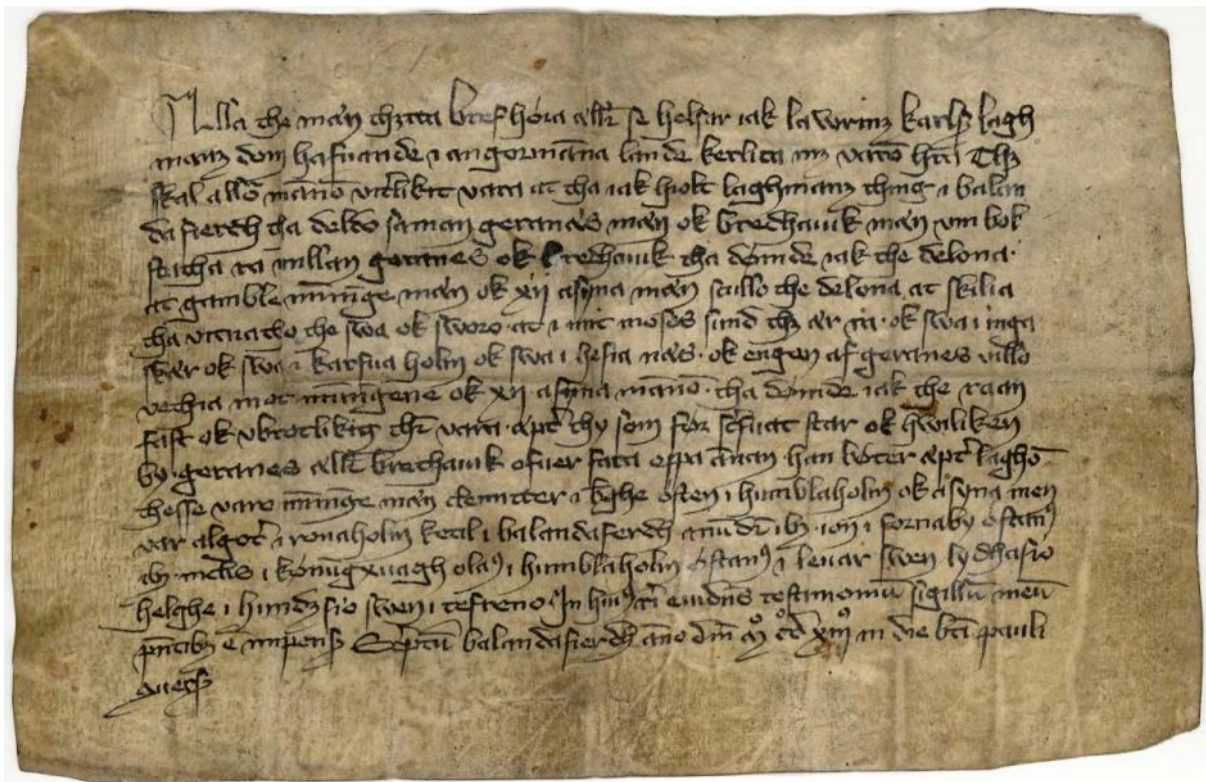
Textprover

När man känner till förutsättningarna och villkoren som styrde arbetssättet som gällde för de personer som nedtecknade handskrifterna, återstår bara en vana och träning hos läsaren att ta till sig av skrifternas texter och innehåll. Varje skrivare har sina egenheter och särdrag, vilka ibland kan avvika relativt mycket från det som var standard under den aktuella tiden. Ett exempel på detta är präster som måhända skrev prydligt och lättläst i sin ungdom, men som på ålders höst har haft allt svårare att hålla pennan still och få de vackra penndrag som var naturligt tidigare.

1300-tal och 1400-tal – Medeltidsdokument

Många medeltidsbrev följer en standardiserad mall för att försäkra sig om att textens innehåll är komplett och juridiskt korrekt. Trots det finns det många varianter av denna mall.

I detta kapitel har jag gjort åtskillnad mellan lång och kort S, alltså och s.

Dombrev från 1413 (SDHK-nr 17767), vars inledande rader lyder:

Alla the mán thztta bref hóra áller e hel ar iak lawrinz karlß[on] lagh manz dom hafuande i angormanna lande kerlica mz varom h[er]ra / Thz kal allom manom viterlikit vara at tha iak hiolt laghmanz thing i balan [=] da fierth ...

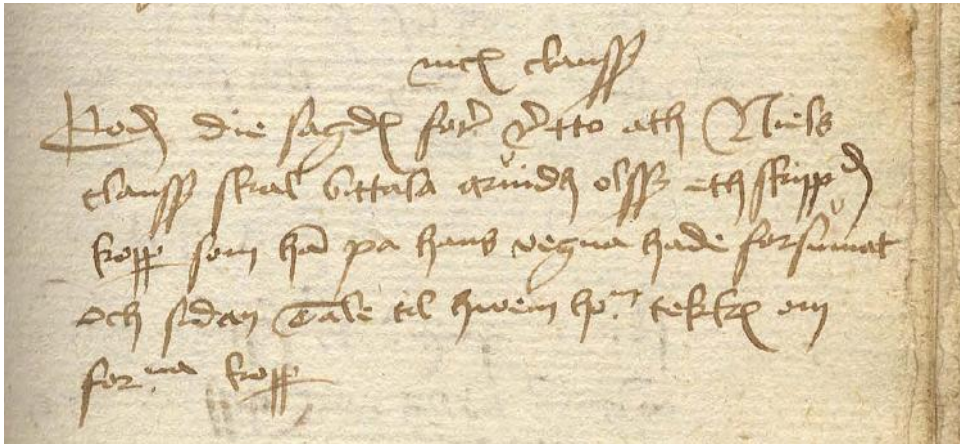
Alla de män [som] detta brev hör eller ser, hälsar jag Lavrens Karlsson lagmansdom havandes i Ångermanlands käriligen med vår Herre. Det skall alla män veterligt vara att då jag höll langmansting i Balanda fjärding ...

Jordebrev från 1375 (SDHK-nr 10703), vars text lyder:

Alla thøm thzta breeff høra ællar ee endir jak thirghils jon B[on] hel o mz gudh mz thzta nervaranda breeff kennis jak mik ha = wa giffwit vnder waztena kloster fore mina iæl ok mins wens biorns tw gooz j arydhe j fivlarydhs oken mz allom tillaghom ner by ok fiærran j vato ok thørrro engo vndan takno for thy forbiudher iak allom mannom ok erdelis minom arffwom thz the thøn gooz ekki hindrin fore thø for aghdho klostre j wazteno wa om the vilia lata vara mina iæl bywaradha til vitni bōrdh bedhis jak kæ = likra manna insighele fore thztha breeff wa om kort jorks brodhors azzor B[on] ok pætars erik B[on] scriptum kæningh anno domini m ccc lxx quinto vpon die beati kanuti regh et martyris

Alla dem [som] detta brev hör eller ser, sänder jag Torgils Jonsson hälsning med Gud detta närvarande brev. [Er-]känner jag mig hava givit under Vadstena kloster, för min själ och min sven Björns [själ], två gods i Åryd i Fivlereds socken, med allt [som] till [det] ligger, nära by och fjärran, i vått och torrt, inget undantaget. För det [=den sakens skull] förbjuder jag alla män och särdeles min arvingar, det de dessa gods icke hindrar för det försagda klostret i Vadstena, såsom de vill låta vara mina själ bevarande. Till vittnesbörd beder jag skäligen män [sätta sitt] insegel för detta brev, såsom Kurt Jork, Broder Assarsson och Peder Eriksson. Skrivet i Skänninge Anno Domini 1375 på den helige Knuts [dödsdag, den 10 juli], konung och martyr.

Utdrag ur Stockholms stads tänkebok, för året 1479-1480, lydandes:

nicolaus clau B[on]

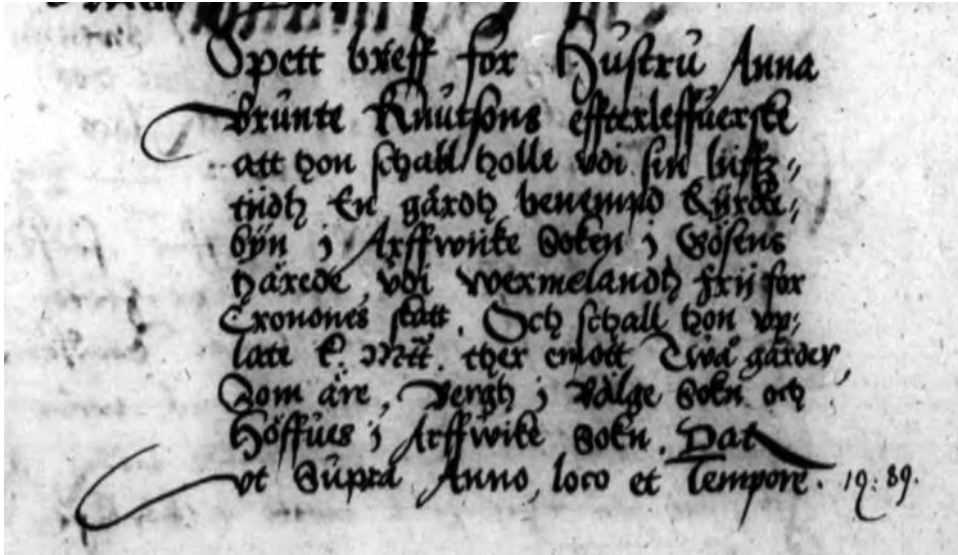
Eodem die agdes fore retto ath Niels
clau B[on] kal bittala aruidh ol B[on] eth kippund
kopper som han pa hans vegna hade for umat
och idan Tale til hwem honom tekkis om
for^{na} kopper

Nils Klasson

Samma dag sades inför Rätten, att Nils
Klasson skall betala Arvid Olofsson ett skeppund
koppar som han på hans vägnar hade försummat
och sedan tilltala vem han tycker om
förmämnda koppar

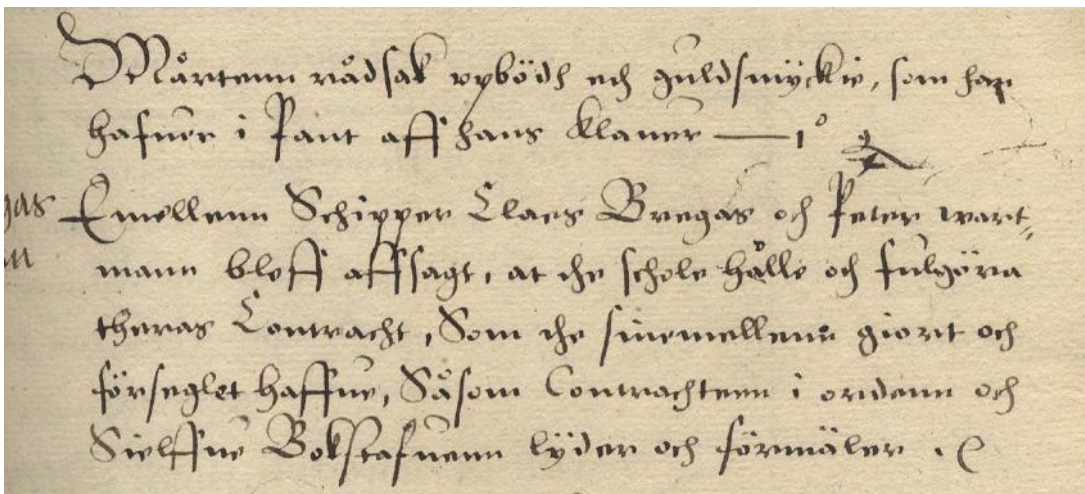
1500- tal – Registratur och Landskapshandlingar

Under 1500-talet inleddes nedtecknadet av de omfattande och årliga skatte-
längderna, men också ett systematiskt samlande av Kronans och kungens
utgående skrifter i form av Riksregistraturet. En del större städer skrev även
tänkeböcker där protoll och beslut samlades.

Gustav Vasas riksregistratur, där exemplet ovan från 1548 har överskriften:

Öpett breff for Hustru Anna Brunte Knutsons effterleffuerske att hon schall holle vdi sin liiffziidh En gårdh benempd Kyrckebyn i Arffwiike Soken i Gösens Härede vdi wermelandh frij for Cronones skatt. Och schall hon vplate k. Mtt ther emott Twå gårdher, Som äre, Bergh i Bälge [=Älgå] Sockn och Höffues i Arffwike Sockn. Datum vt Supra Anno, loco et Tempore. 19. 89.

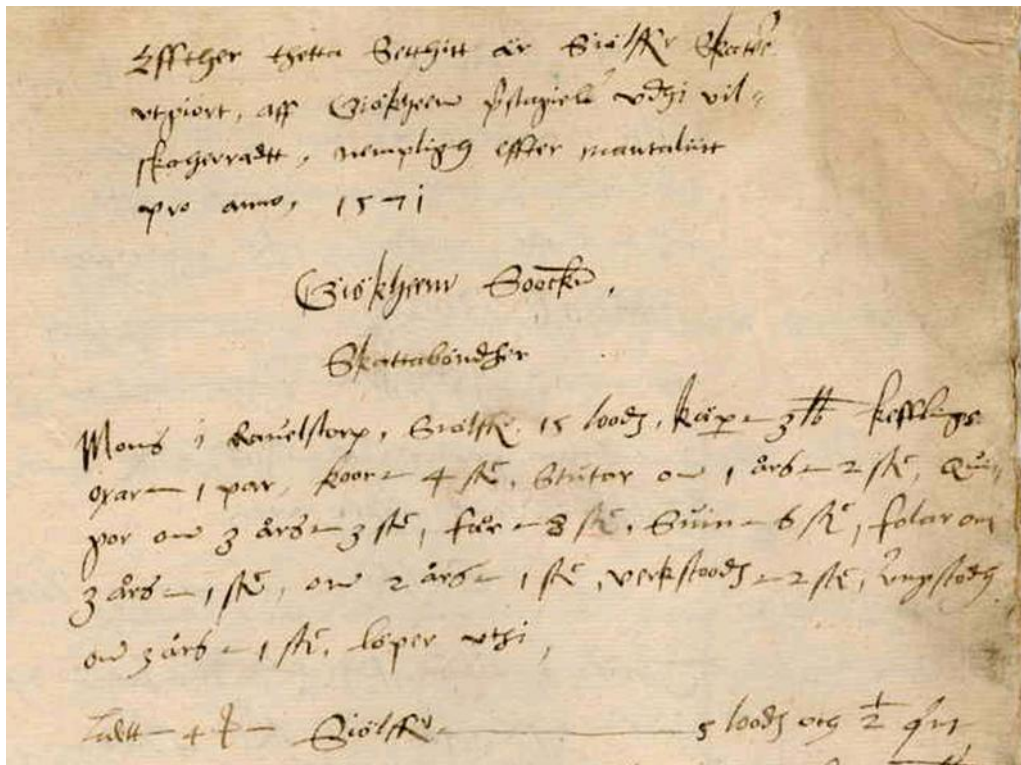

Utdrag ur Stockholms stads tänkebok, för året 1593, två mål lydandes:

Mårtenn rådsak vpbödh eth guldsmyckie, som han hafuer i Pant aff hans klauer – 1° g[ången]

Emellenn schipper Claes Bregas och Peter wart = mann bleff affsagt, at the schole hålle och fulgöra theras Contracht, Som the sinemellene giort och förseglet haffue, Såsom Contrachtenn i ordenn och Sielffue Bokstafuenn lyder och förmäler.

ÄLVSBOGGS LÖSEN, som skattelade hela den svenska befolkningen där var och en betalade 1/10 av sin förmögenhet, återger såväl boskapen som deras ägande av ädelmetaller.

Älvsborgs lösen 1571, inledningen på Gökheems socken, lydandes:

Effther thetta Setthitt är Siälffer Skatten vtgiort, aff Giökheen prostagiold vdhi vil = skaherradtt, nempligh effter mantalitt pro anno, 1571

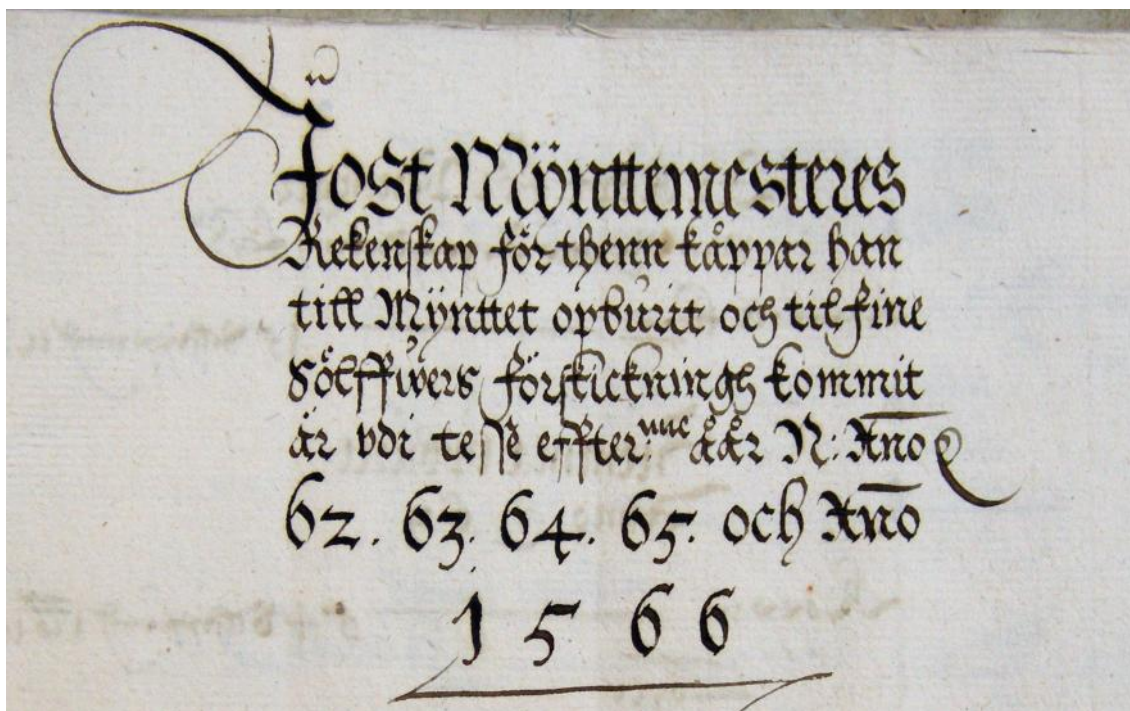
Giökheem soockn,
Skatteböndher

Mons i Ranielstorp, Siölffer 15 loodh, kåper – 3 lb, keffligh (= unga) oxar – 1 par, koor – 4 st^e, Stutar om 1 års – 2 st^e, Qui = gor om 3 års – 3 st^e, får – 8 st^e, Suin – 6 st^e, folar om 3 års – 1 st^e, om 2 års – 1 st^e, verkstoodh – 2 st^e, Lagstodh om 3 års – 1 st^e, löper vthi

Lodett – 4 mark Siölffer ————— 5 loodh och ½ quintin

gilla oxar

Exempel på bokstaven **g**, från sent 1500-tal, som kan förvillra många läsare: gilla oxar

En av många räkenskaper som kronan upprättade, vars rubrik lyder:

Jost Mynttemesteres
Rekenkap för thenn kårpar han
till Mynttet opburit och til fine
söloffwers förstickningh kommit
är vdi tesse effter:^{nnne} åår N: Anno @
62 . 63 . 64 . 65 . och Anno
1566

LANDSKAPSHANDKLINGAR , kallas de årliga handlingar som bundits samman per landskap, vilka finns från början av 1530-talet och fram till år 1630, varefter de kallas länsräkenskaper (från 1631 och mot modern tid). De har ett innehåll som under den äldsta perioden kan varierar en hel del mellan olika år, men de uppgifter som kan förekomma är i regel nedanstående.

UPPBÖRD (inkomster)

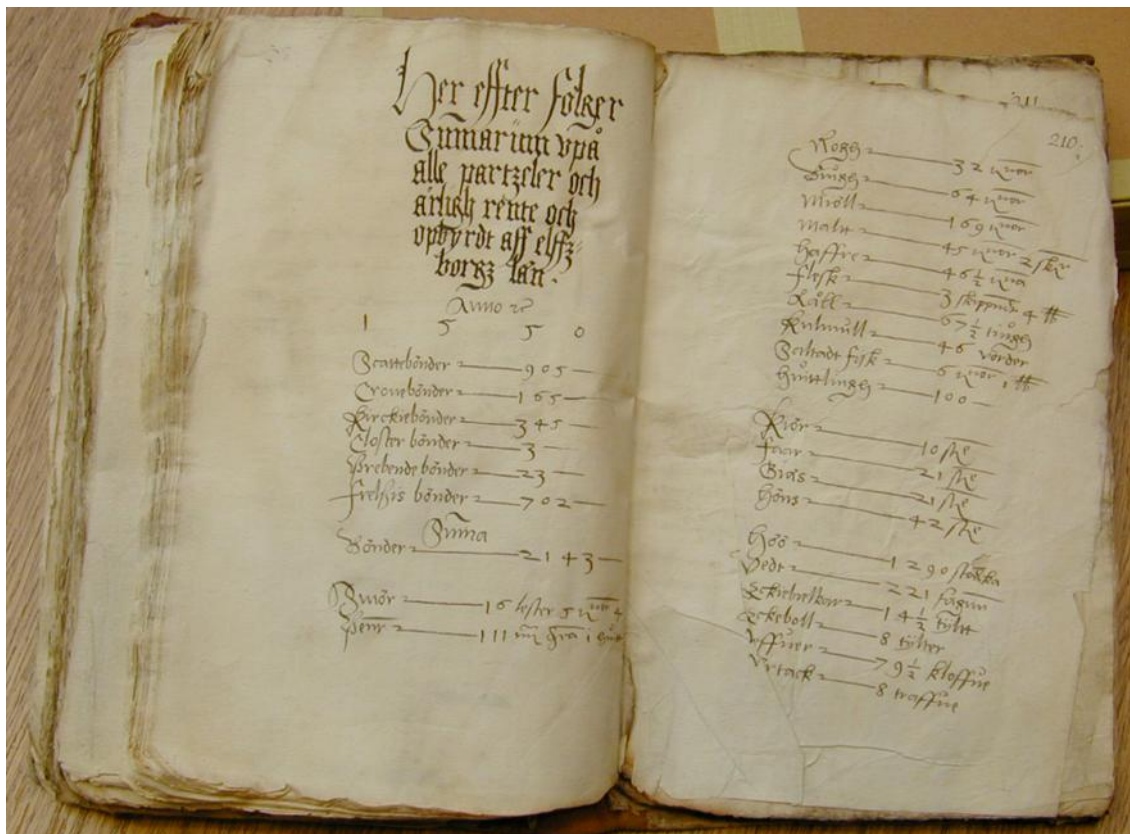
Årlig ränta (jordebok), per gård eller by, med en slutlig totalsumma
Tiondeskatt, för spannmål
Extraskatter av tillfällig art, ofta mantalsbaserade
Saköreslängder
Övriga inkomster

UTGIFTER

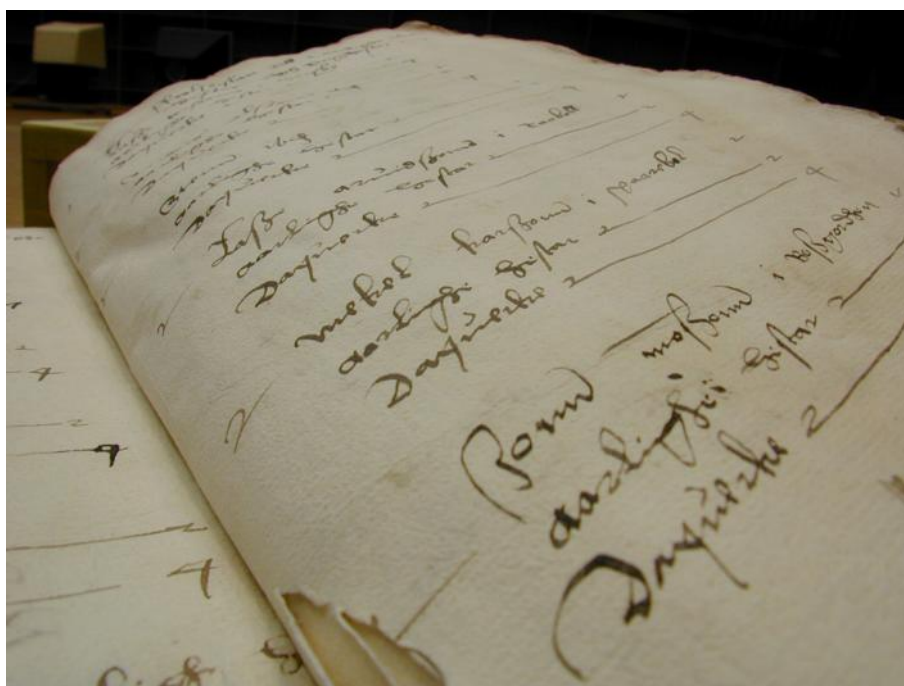
Förtäringregister och egna utgifter för uppbördsansvarig fogde
Avkortningar (präster, länsmän, krigsfolk, brända gårdar etc)
Övriga utgifter
Utleveranser till Kronan av återstående inkomster

ÖVRIGA UPPGIFTER

Innehållsförteckning, sammanfattningar
Kvittenser, Kungliga brev och annan brevväxling

Landskapshandling från år 1550, Västergötland. Rubriken följer fortfarande den gotiska stilen, och skiljer sig således markant från den övriga texten.

Sidorna är skrivna med mycket marginal och texten, som återger skatter för enskilda personer, upprepas ofta.

Värmland 1540-1542

Under de tre åren 1540-1542 hade Värmland tre olika fogdar, varför också handstilen förändras. Alla tre är relativt tydligt skrivna och därmed lättlästa, men har ändå personliga särdrag.

Jth Torsten j äliesta
 Ope skatte vii
 Matz gift i
 Guds for bi fo. j
 Årlig fodring iii

Botvid (Larsson) skrivares handstil från 1540: Jth[em] Torsten j äliesta

Summa på the partzeler
 szom aff Szamma Beld vottgjorde äre

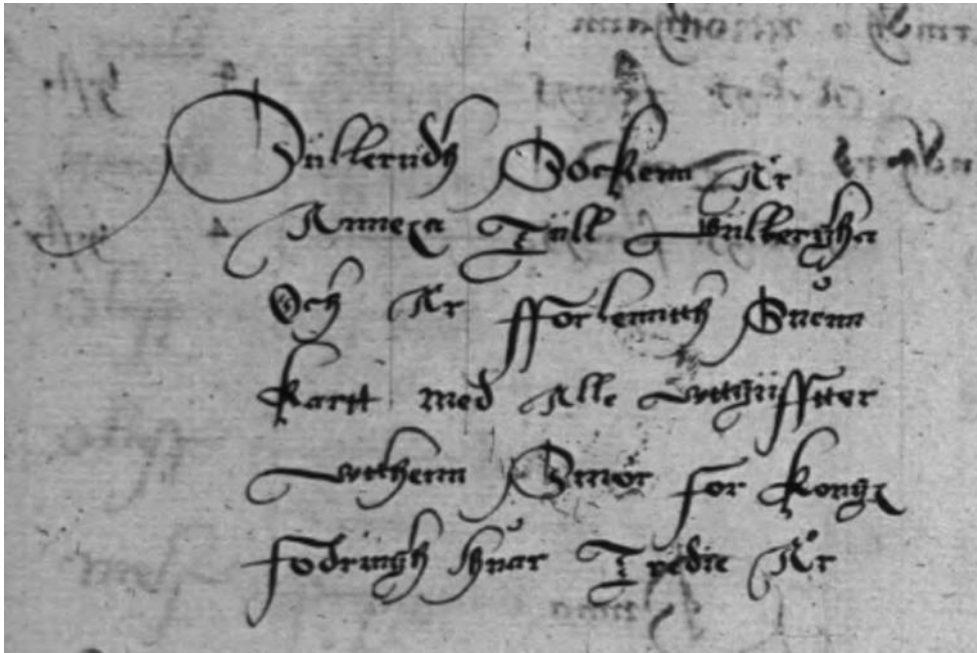
Matz giftne penr	2	2	vij 1 öre
Gatningis penr	2	3	vij 2 öre
Barkoris penr	2	5	vij 5 öre
Scatte örer		5	R
Kärliga Bisrops fodring		17	2 1/2 g 1/2 R
		2	1 g 1/2 R

Amund Joenssons handstil från 1541: Summa på the partzeler szom aff Szamma

Item årliga fodringen vdi forsc^{na} geld
 og brunnkop sochum misgärd efter
 Quantitet, og äre Skattebändne till
 5 årliga gester 3 bänd till 4 årliga
 gester 50 bänd, og till 2 årliga gift
 äre 2 bönder Iher aff är kruskum
 men frii Gaa är Igen 49, 20p

Årliga fodringen 2 1/8 R

Joen Jeppessons handstil från 1542: Item årliga Fodringen vdi forsc^{na} geld

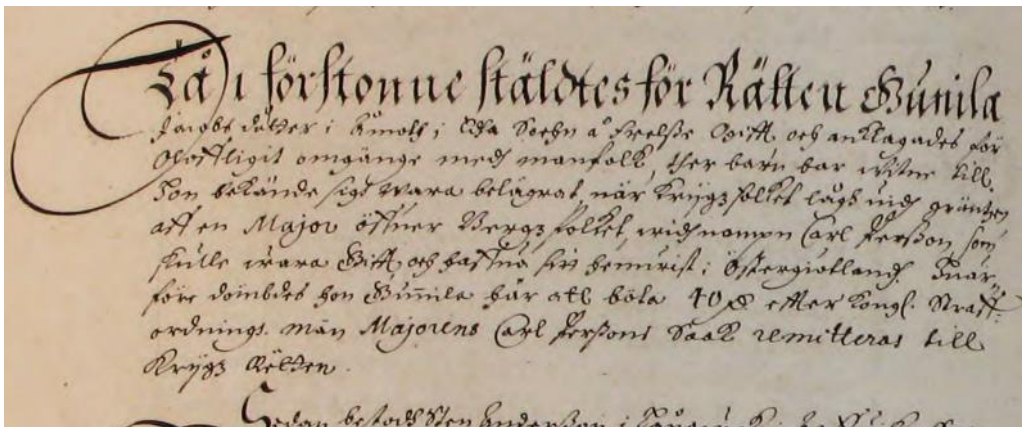
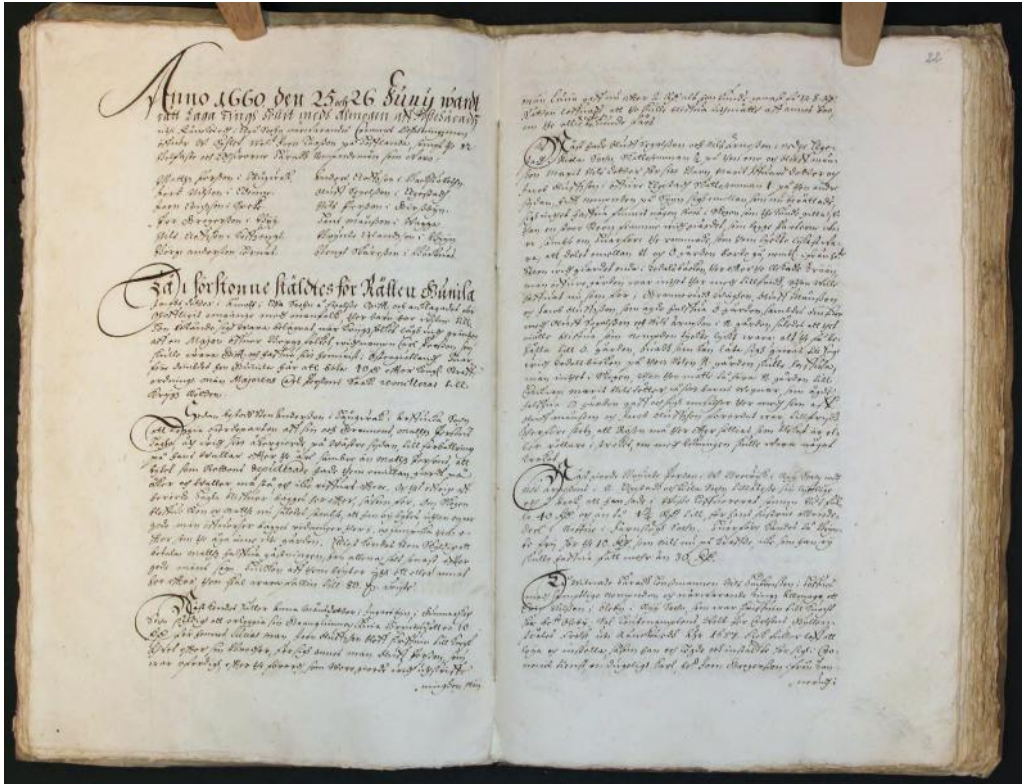

Ytterligare stilprov från Landskapshandlingar för Värmland år 1542, lydandes:

Siillerudh Sockenn Är
Annexa Tiill Giilbergha
Och Är fforlentth Suenn
Kartt med Alle vtgiiffter
vtthenn Smör for Kongz
fodringh huar Tredie Är

1600-tal – Domböcker och Skatteböcker

- Datum och tingsplats
- domare och nämndemän
- tingsmålen, med saklig presentation samt dom
- uppbyggda gårdar

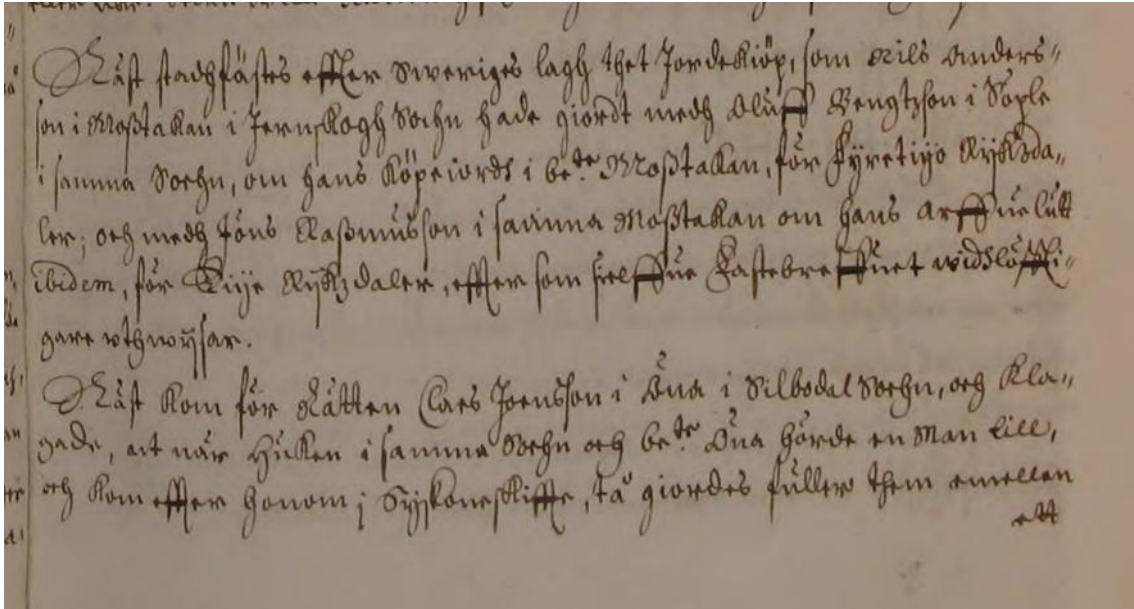

Domboksprotokoll, Jösse härad i Värmland, år 1660, varav ovanstående mål är lydandes:

Tå i förstonne ställdes för Rätten Gunila // Jacobs dotter i Åmoth i Edha Sochn å frelsse Ogifft och anklagades för // oloffligt omgånge medh manfolk, ther barn bar witne till // hon bekände sigh vara belägrat när krigzfolket lågh uidh gräntzen // aff en Major öffuer Bergzfolket, widh namn Carl Persson som // skulle vara Giff och haffua sitt hemvist i Östergjötlandh. Huar // före dömbdes hon Gunila här att böta 40 Daler effter Kongl. Ordnings. män Majorens Carl Perssons Saak remitteras till // krijgz Rätten.

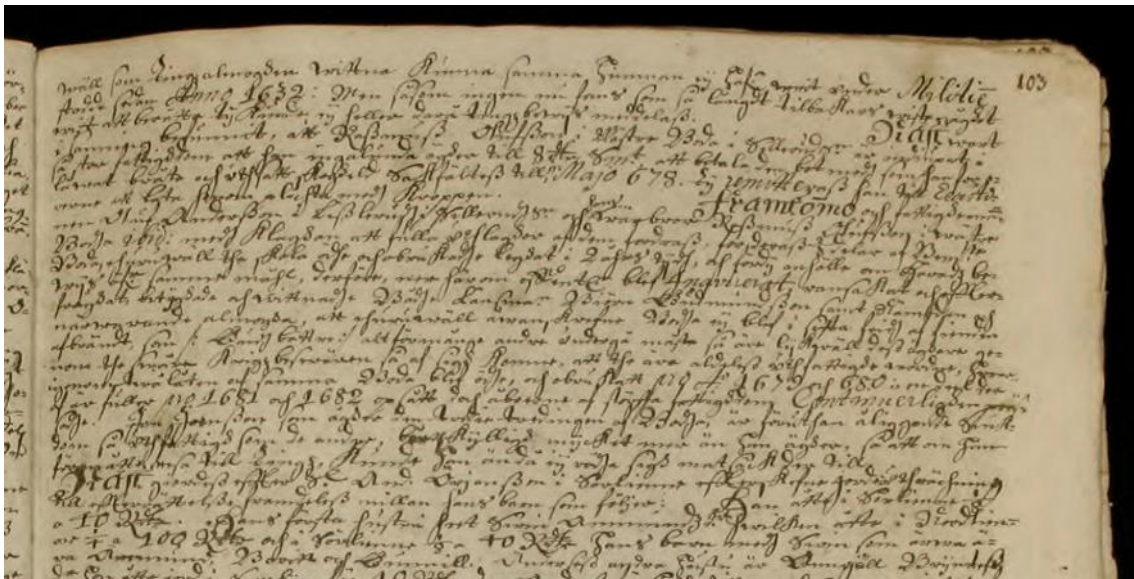
(ANM. radbrytning anges ovan med //)

Under 1600-talet utvecklades domböckerna från enkla summariska redogörelser för de enskilda tingmålen, till att bli omfattande skildringar av åtskilliga detaljer, samtidigt som antalet mål ökade kraftigt. I början av seklet kunde häradstingen rymmas på några få sidor per år, men i slutet av seklet kunde de omfatta närmare hundra sidor.

Dombok från år 1649, Nordmarks härad i Värmland:

Näst stadfästes effter Sweriges lagh thet Jordekiöp, som Nils Anders ,, son i Mosstakan i Jernskogh Sochn hade giordt medh Oluff Bengtzson i Söple i samma Sochn, om hans köpeiordh i be.^{le} Mosstakan, för Fyretijio Rijktsda ,, ler ; och medh Jöns Rassmussen i samma Mosstakan om hans Arffuelutt ibidem, för Tiije Rijkzdaler, effer som sielffue Fastebreffuet widhlöfftii ,, gare vthwijsar.

De del domboker är skrivna med så liten stil och långa rader att de blir svårlästa. Detta exempel kommer från Värmland år 1682.

BOSKAPSLÄNGDER från 1622-1641 anger mängden boskap på varje enskild gård.

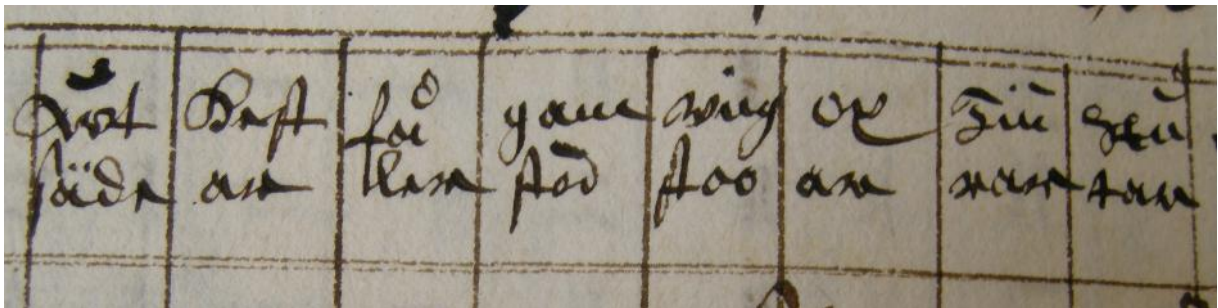
118

Boskapslängd af Arvika sockna Sialdh 1641.

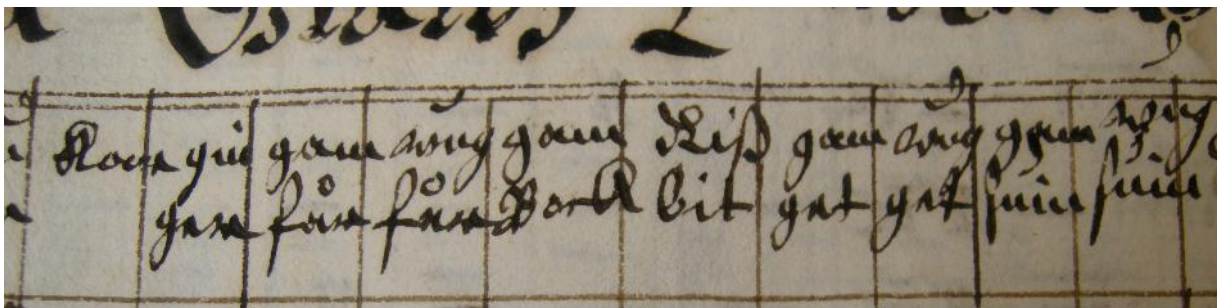
	alt färr	hult än	hö lind	gaur hö	ny hö	or än	hii än	hi än	hoo än	guc än	gud än	gung än	gaur än	hii än	guc än	gud än	gung än	Summa		
Petrus Eric pastor	no	n	n	n	n	2	n	4	16	4	6	6	n	4	6	6	3	3	5	14
Hilf hälluf. luga.	5		n	n				2	3	4	n	2			2	2	n	1	1	19
Stani Sirlfärd	2	n	-					-1	-4	-2		-1			2	2	1	1	1	9
Iskarar ibid.	2		1					1	3	2	1				2	1	1			30
Amå ibid.	2		1						2	2	1	n			1	1				29
Ånd. ibid.	2		n					n	3	2					2	2	n			29
And. i Brättene	2		1					1	3	1	1	1			2	2	1	1		29
Jon i speki.	2		1					1	3	2	1	1			1	1	2	1		30
And. ibid.	2			1				n	3	2	1	n			n	2	n			31
Troll ibid.	2		n					n	3	2	n	n			n	2	n			30
Olme ibid.	6			n				2	3	2	n	2			2	2	n	n	n	14
Hilf i skud	7		n	n			n	3	8	5	4	4			4	4	1	1	2	28
Brjntic i Skofors	2			n				2	3	2	n	n			n	2		n	1	3
Knukt ibid.	2	n							3	2					2	n				36
And. i Skoborn	2			n				n	2	n	n				n	n	n			24
And. P. ibid.	2				n			3	1	1	1				1	1				27
Brjntic i Gårby	3		n					2	5	2					3	3				12
Jon ibidom	3		2				n	3	3						2	2				5
Troll i Skufors	3			n			n	n	2	2	n	n			n	n	n			29
Knukt ibid	3		1					n	2	n	n	n			2	n				25
Hilf i Gårby	3			n	n			n	3	2	n	n			3	2				17
Hilf i Knapstad	2			n				n	3	2					n	n				20
Troll i Gårby	2			n				n	2	n					1	n				24
Bior i Berga	2				n			n	2	2		n			2					26
matt i Lugevall	3½			n	n		n	n	5	2	n	n			2	2	n	n	1	22
And. ibidom	3½							2	2			n			2					28
Gummig i Bolgan	2							n	4	1					n	2	2		n	12
En i ibidom	2			n				n	3	n										28
Börol. ibid.	4							n	3	2					n	n				12
And. i Mörtund	3½			n				n	4	2	2	2			n	2	2		n	16
Knukt ibid	2							n	4	2	2	3			n	2	n		n	12
Gulfsund ibid	1½				n			n	3	n					n	n				30
Jacob i Jyngholm	4						n	n	6	4	2	3			n	2	2		2	2
Konstn. ibid.	2							n	2	2	n									24
Knukt ibidom	2			n				n	3	2					n	n				12

Boskapslängd från Arvika socken i Värmland år 1641.

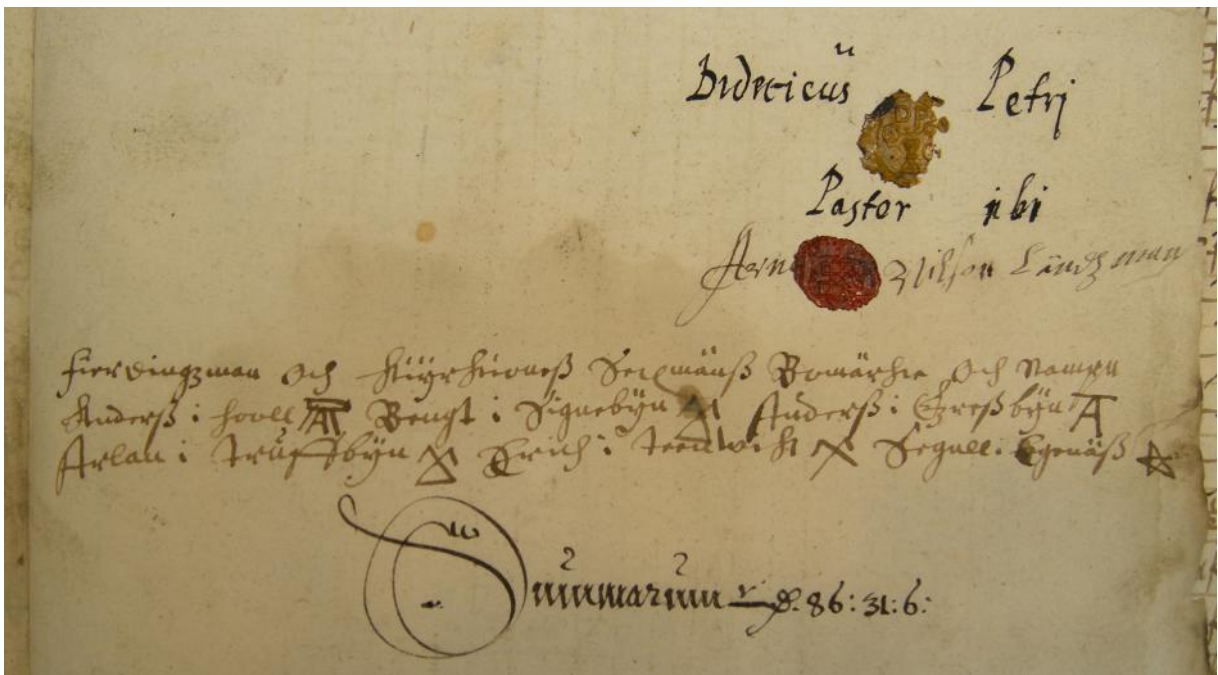
Rubrikerna anger de olika typerna av boskap samt utsädets storlek vilket redovisades noggrant och sedan värderades på ett generellt sätt för varje enskilt hushåll, varefter bönderna sedan fick skatta.

wtsäde | hest-ar | få-lar | gam stod | wng stoo | ox-ar | Tiu-rar | stu-tar |
 utsäde | häst | fåle | gammalt | ungt sto | oxe | tjur | stut |
 sto

kora | qui-ger | gam får | wng får | gam Bock | Riss-bit | gam get | gam suin | wng suin |
 kor | kviga | gammal | ungt | gammal | bagge | gammal | gammalt | ungt |
 får | får | bock | get | svin | svin

Till ytterligare försäkran, förekommer ofta sigill och kyrkans sexmäns bomärken, för de personer som intygar att redovisningen och dess uppgifter var korrekta.

MANTALSLÄNGDERNA blev en permanent skatt från 1642, men hade förekommit periodvis långt tidigare. Alla mellan 15-65 år, med viss variation, skulle betala skatt, men eftersom beloppet skiftade mellan olika grupper i samhället, fördes noga anteckningar om vilka som bodde i de enskilda hushållen.

	Bonde	Hustru	Sån	däter	Måg	swärhustru	lege dräng	Piga	Inhysses Fålk
Århus i Århus	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Sinnes i Sinnesbo	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skof i Skof	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Bonde	Hustru	Sån	däter	Måg	swärhustru	lege dräng	Piga	Inhysses Fålk
1	1	1	1	1	1	1	1	1
1	1	1	1	1	1	1	1	1

Mantalslängd, för Värmland år 1641:

Bonde - hustru - Sån - däter - Måg - swärhustru - lege dräng - Piga - Inhysses Fålk

Mannen i hushållet kallas för "Bonde", varefter hans hustru, söner och döttrar, samt måg och svärdotter redovisas. Sedan kommer tjänstgörande drängar och pigor, vilka inte behövde vara släkt med de övriga. Slutligen uppräknas alla övriga som betraktades som inhyssesfolk, eftersom de ofta var bondeparets föräldrar eller ogifta syskon etc. I en del andra liknande förteckningar är soldater redovisade separat i en egen kolumn.

Jordeböckerna eller den **Årliga räntan** var en uråldrig skatt som utgick från samtliga gårdar. Skatterna kunde vara satta i oxar, smör, stångjärn eller andra varor som gården producerade, men inte sällan omräknades detta till reda pengar.

523:

Årlige Rântan i Värmland
 : I och i Värmlandh, Hans Erichsons
 Arrende pro Anno 1637

Köla Sochen		
Bella Skatta Benman		
Bofosten. Afve.		
- 7 ^{1/2} ox skatt	3 16	
- 1 ^{1/2} mat g. Gning	2	
- 7 Saggwaxten	24	
- 4 Afvalyr fästne	2 16	
- 4 Rönnyng fästne	2 14 ² / ₅	
- 1 ^{1/2} fämedla	2 9 ² / ₅	
	<u>17 22</u>	
Lompe		
- 10 ^{1/2} ox skatt	15	
- 1 ^{1/2} mat g. Gning	2	
- 2 ^{1/2} fämedla	2 19 ² / ₅	
- 4 Saggwaxten	24	
- 4 Afvalyr fästne	2 16	
- 4 Rönnyng fästne	2 14 ² / ₅	
	<u>19 5</u>	
Kolbergs		
- 9 ^{1/2} ox skatt	14 16	
- 1 ^{1/2} m: Gning	2	
- 1 ^{1/2} fämedla	2 9 ² / ₅	

*Exemplaren Bengt paffen
 på sin Gngt. under Rönta
 Medlem 118 Gngen paffen
 Lompe*

*Exemplaren Bengt paffen
 på sin 15 f. fästne under
 Rönta paffen 118 Gngen
 paffen Lompe*

Den årliga räntan redovisades i Jordeboken. Detta exempel är från Köla socken i Värmland, år 1637.

1700- tal – Tidiga kyrkoböcker

Med kyrkobokföringslagen år 1686 inleddes en tid med bokföring av alla födda, vigda och döda i landet. Samtidigt skrevs alla invånare ner i husförhörslängderna. En del församlingar och socknar hade redan gjort detta sedan lång tid tillbaka, medan andra strävade emot under lång tid innan de tvingades nedteckna alla händelser av detta slag.

AI – husförhörsböcker

De förhöras

- namn och familjeförhållanden samt barn, med titel (status)
- boendeort
- födelsedatum
- vigseldatum
- datum vid bortgång
- flyttning till / från med datum
- bibliska kunskaper

C – födelseböcker (dopböcker)

Den föddes

- namn
- föräldrar och deras titlar
- boendeort
- födelsedag
- dopdag
- faddrar
- övrigt (uppgift om snar död, doppräst)

E – vigselböcker

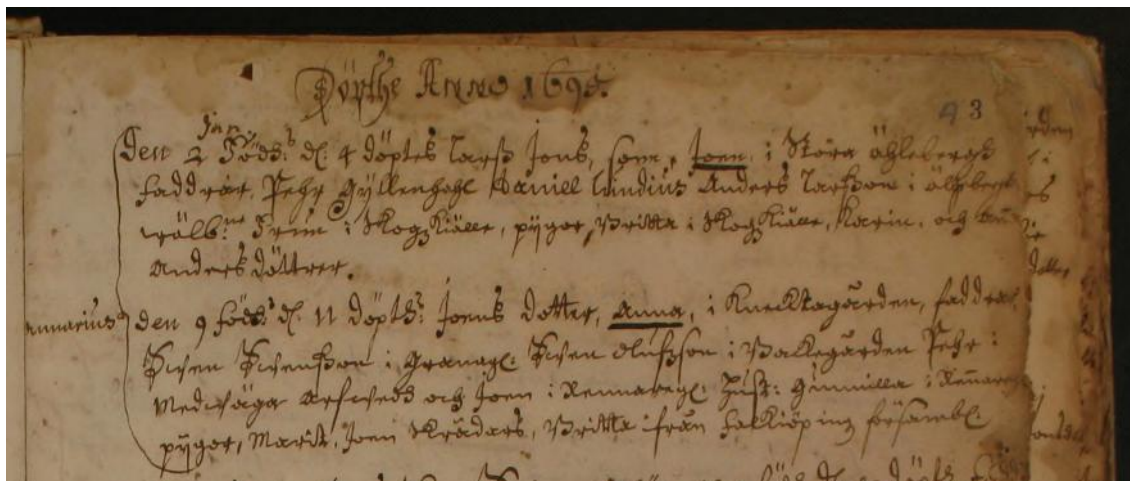
De vigdas

- namn och titel (status)
- datum för lysning
- datum för vigsel
- boendeort före vigseln
- födelseort
- ålder
- föräldrars namn
- morgongåvans storlek
- övrigt (vigselpräst, tidigare barn)

F – dödböcker (begravningsböcker)

Den bortgångnes

- namn och titel (status)
- boendeort
- ålder
- datum för bortgång
- datum för begravning
- orsak till dödsfallet
- levnadshistoria
- övrigt (tjänstgörande präst)

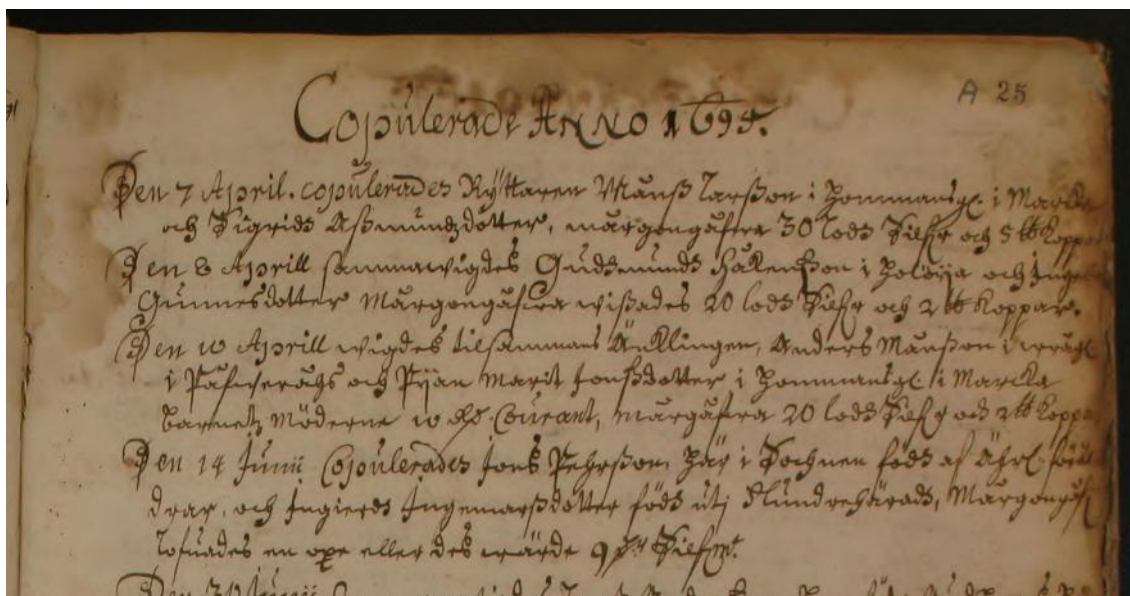
Kyrkobok för Gökheims socken, vilken inleds år 1695. Början på födelselängden:

Döpte ANNO 1695.

den 2 Jan. Födh:^s d: 4 döptes Larss Jons, sonn, Jonn i i Stora ählebergh
Faddrar. Pehr Gyllenhahl Daniel hindius Anders Larsson i ählebergh
wälb:ne Frue i Skogzkälle, pijgor, Britta i Skogzkälle, Karin, och anna
Anders döttr.

den 9 Födh:^s d: 11 döpth:s Joens dotter, Anna, i knecktagården, faddrar
Swen Swensson i granag: Swen Olufzson i Backgården Pehr i
Medwäga Arfwedh och Joen i Remareg: hust: gunnilla i Rennareg:
pijgor, Marit, Joen skrädars, Britta ifrån Falkiöping församb.

(Marginalanteckning:) Januarius

Kyrkobok för Gökheims socken, vilken inleds år 1695. Början på vigsellängden:

Copulerade ANNO 1695.

Den 7 April. copulerades Ryttaren Måns Larsson i hommansg. i Marcka
och Sigridh Assmundzdotter, mårgongåfwa 30 Lods Silfuer och 5 lb koppar

Den 8 Aprill sammanwigdes Gudmundh Håkensson i Holöija och Inge(**borg**)

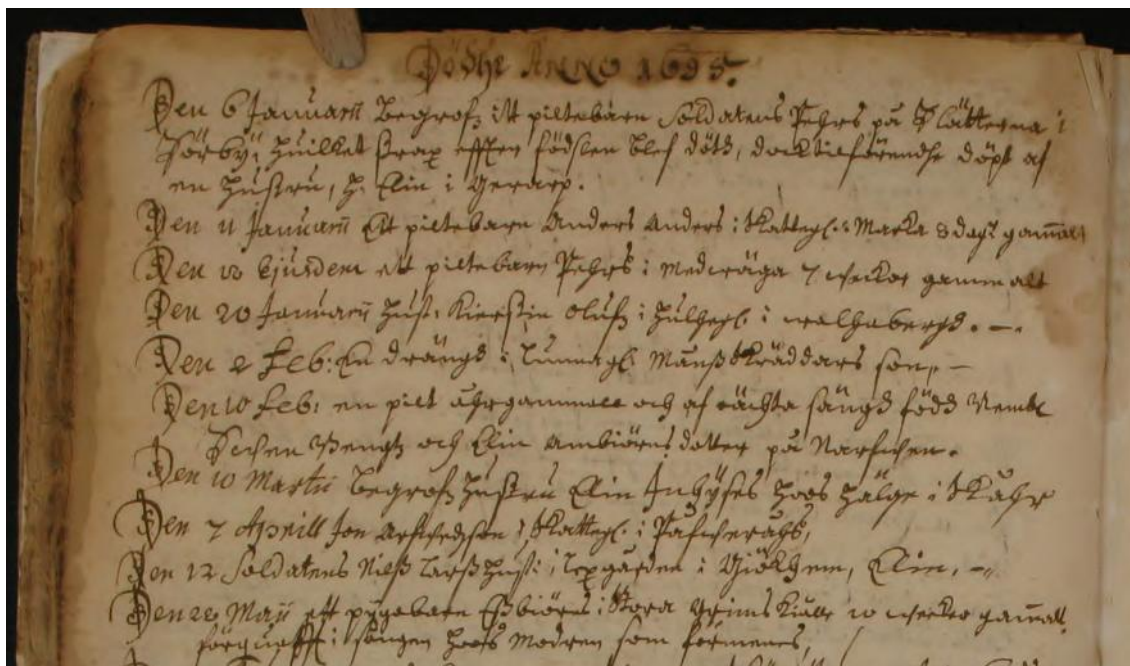
Gunnesdotter Mårgongåfwa wissades 20 lodh Silfuer och 2 lb koppar.

Den 10 Aprill wigdes tilsammans Änklingen Anders Månsson i wråg.
i Påfweråhs och Pijan Marit Jonssdotter i hommansg. i Marcka
barnetz Möderne 10 Rd: Courant, Mårggåfwa 10 lb Silfuer och 2 lb koppar.

Den 14 junii Copulerades Jons Pehrsson, här i Sohnen födh af ährl: föräld
drar, och Jngierdh Jngemarssdotter födh utj Flundrehäradh, Mårgongåfua
lofuades en oxen eller dess wärde 9 d:r Silfuer mynt.

Anm. 1 skålpund (lb) = 0,425 kg 10 lb = 4,25 kg

1 lod = 13,1 gram 30 lod = 393 gram

Kyrkobok för Gökhem socken, vilken inleds år 1695. Begravningslängden:

Dödhe ANNO 1695.

Den 6 Januarii begroz itt piltebarn Soldatens Pehrs på Slätterna i
Sörby, huilket straz effter födslen blef döth, doch tilförendhe döpt af
en hustru, h: Elin i Geearp.

Den 11 Januarii Ett piltebarn Anders Anders i Skatteg. i Marka 8 dag:r gammalt

Den 8 Ejuhdem ett piltebarn Pehrs i Medwäga 7 weckor gammalt

Den 20 Januarii hust: Kierstin Olufz i hulheg: i Walhabergh. - ,,

Den 2 Feb: En drängh i lunnag. Månss skraddars son,

Den 10 Feb: en pilt åhrgammalt och af oäckta sängh födh Nemb.

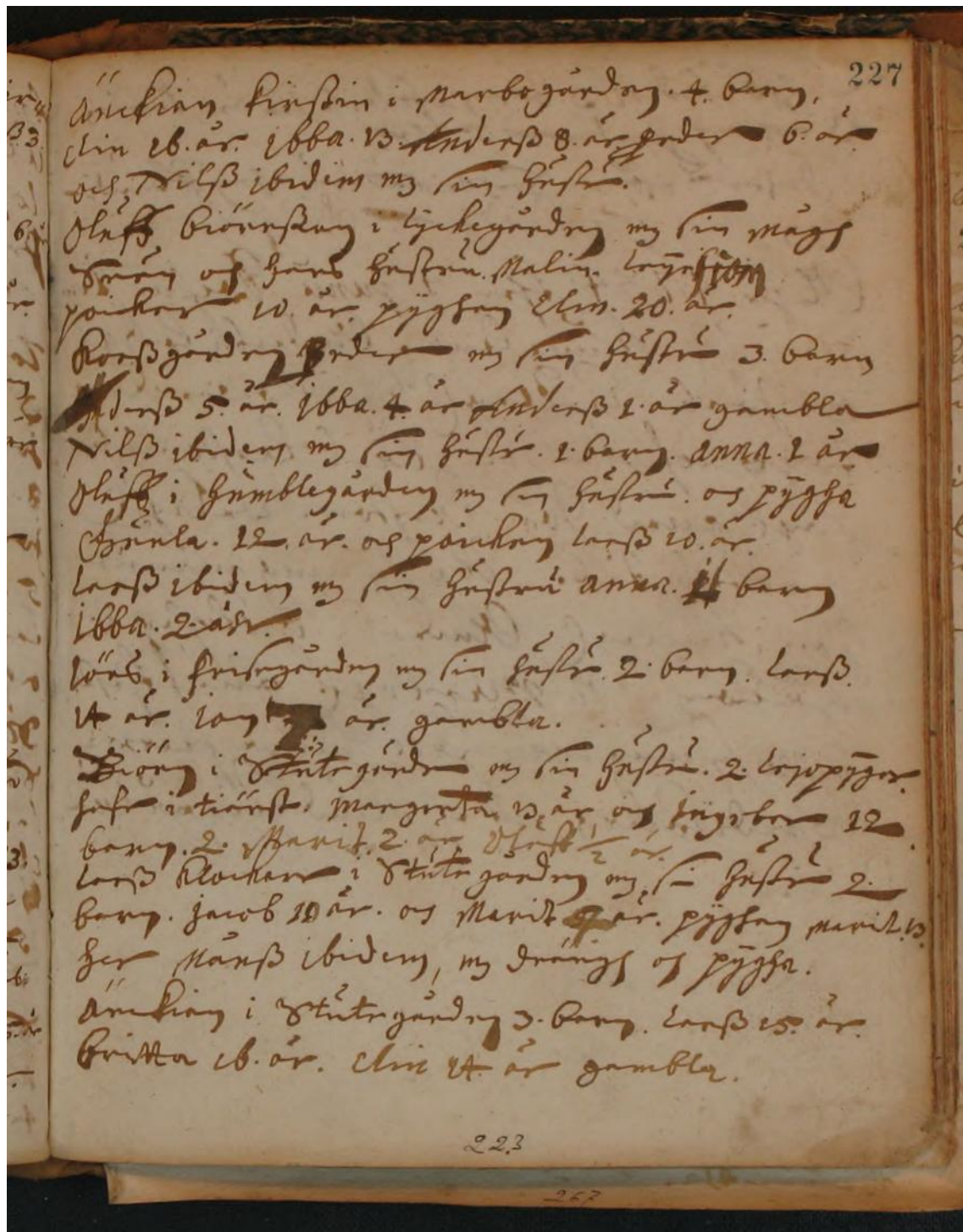
Swen Bengts och Elin Ambiörns dotter på Narfwen.

Den 10 Martii begroz hustru Elin Jnhyses hoos hälge i Skåhr

Den 7 April Jon Arfwedzson i Skatteg. i Påfweråhs,

Den 12 soldatens Nils Larss hust: i Lexgården i Giökhem, Elin, - ,,

Den 28 Maii ett pijgabarn Essbiörns i Stora Grimskiälle 10 wecko gammall.
förwuaftt i sengen hoos Modren som förmanes,

Husförhörlängder före 1750-talet är ovanliga på Falbygden. Ett undantag är Kungslena socken, vars husförhörlängd från 1688 är ett tidigt försök att beskriva befolkningen i socknen.

	1	2	3	4	5	1			
Vinner 2 p.	1	2	3	4	5	1	Öngården		
Sottar 2 p.	1	2	3	4	5		Anders	1	2
Lars	1	2					Sustinn	1	2
Sustinn	1	2					Kanstant		
Munnlag C							Jon	1	
Jon	1	2					Sustinn	1	2
Sustinn	1	2					Tor	1	
Pyge	1	2	3	4	5		Öfver	1	
Wass	1						Crull Long	1	2
Sustinn	1						Sustinn	1	2
Tor	1						Vinner	1	2
Sottar	1						Torgården	1	2
Coopstul							Enullian	1	2
Anders	1	2					Wingården		
Sustinn	1	2	3	4	5		Wass	1	
Tor	1	2					Sustinn	1	
Sottar	1	2					Piella	1	
Oluf	1	2	4	5			Xofundal	1	2
Sustinn	1	2	3	4	5	1	finn ad noget in Sjungfeld	1	2
Cannilag	1	2					Long Sone Vorden		
Anders	1						Long Sone Vorden		
Sustinn	1	2					Long Sone Vorden		
Lars	1	2					Long Sone Vorden		
Sustinn	1	2	3	4	5	1	Long Sone Vorden		
Bondag							Long Sone Vorden		
Wingt	1	2	3	4	5	1	Long Sone Vorden		
Sustinn	1	2					Long Sone Vorden		
Wass	1						Long Sone Vorden		
Enullian	1	2					Long Sone Vorden		
Tor	1	2	3	4	5	1	Long Sone Vorden		
Tibbetomsten							Long Sone Vorden		
Wass	1	2					Long Sone Vorden		
Langag	1	2					Long Sone Vorden		
Lars	1	2	7	5			Long Sone Vorden		
Sustinn	1	2					Long Sone Vorden		
Tor	1	2					Long Sone Vorden		
Sottar	1	2					Long Sone Vorden		
Crull	1	2					Long Sone Vorden		
Sustinn	1	2					Long Sone Vorden		
Enullian	1	2					Long Sone Vorden		
Tor	1						Long Sone Vorden		

Kungslena sockens efterföljande husförhörlängd från 1704-1706.

Lasserne.	by ²	bonde titel	År					L.	
			1695	1700	1705	1710	1715		
I den Classen der sune perfect kin, en sin catech: vgs tinnung och b ² p ² l ² b ² vgs s. Botala. I s. Botala. vgs Olof Jakob Carl Carl i Skarv Carl i biden. Carl i biden. Carl i biden.	Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig Wärdig	Roten	6	6	m	6	6	m	L.
		4. Jön	6	6	6	6	6	m	—
		5. Jön	6	6	m	6	6	—	—
		6. Jön	6	6	6	6	6	m	L.
		7. Jön	6	6	m	6	m	—	—
		8. Jön	6	6	6	6	6	6	L.
		9. Jön	6	6	6	6	6	6	L.
		10. Jön	6	6	6	6	6	6	L.
		11. Jön	6	6	6	6	6	6	L.
		12. Jön	6	6	6	6	6	6	L.

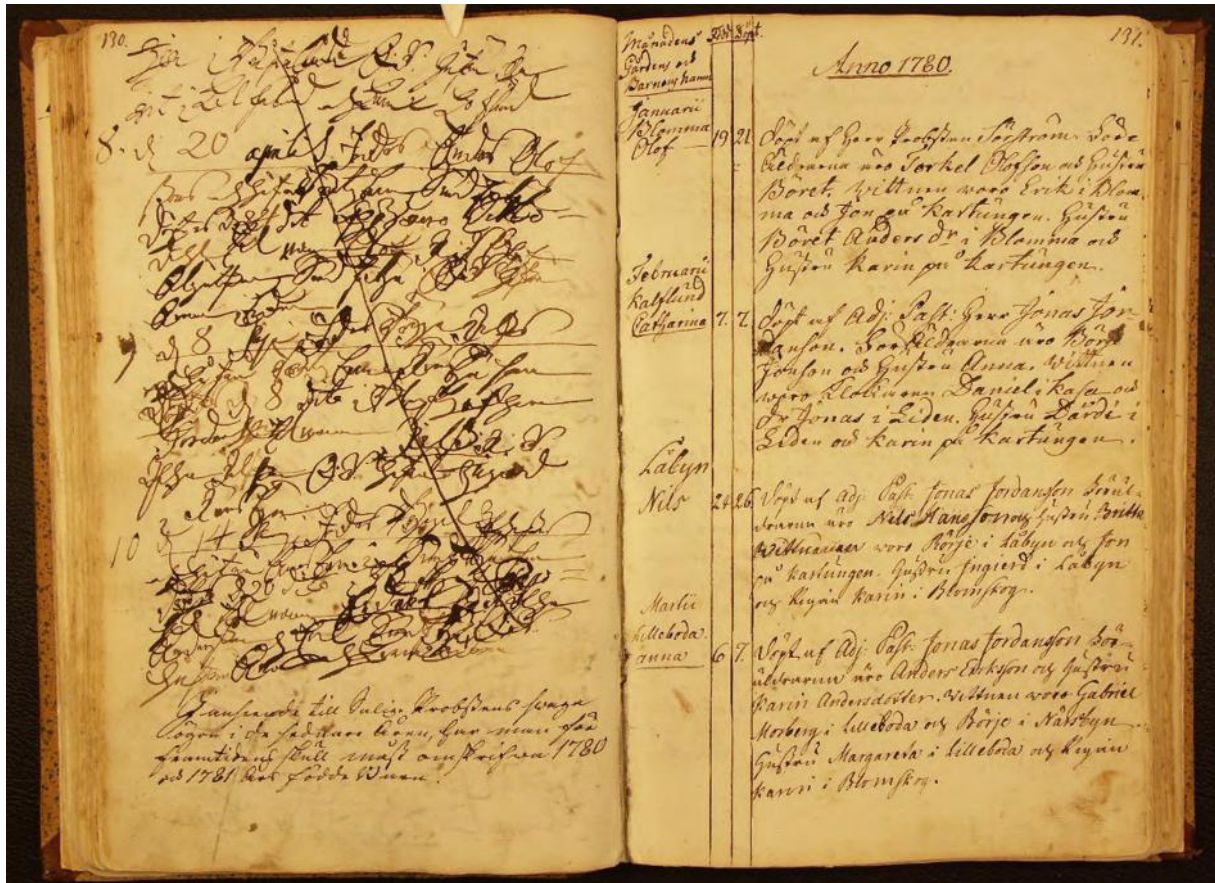
Valstads husförhörslängd från 1695 hade redan antagit den mer normala formen som var bruklig under lång tid. Här med egna val av kolumner.

Rote											11
Hemmas och Personers Namn.	Födelse		Christend. Kundk.			Inflyttad		Utflyttad		Gift år	Död år
	Ort	Tid	Utan Bok Lutheri Catech.	Svebili Spörsn.	För- år	år	ifrån	år	til		
Frugården											
Lars Persson	Falköping	1739	X	X	/	/					
Kersti Jonsdotter	Hvalsta	1738	Y	X	/	/					
Anna Larsdotter	Ottelystorp	1764	X	X							
Sara Larsdotter	Ottelystorp	1767	X	X							
Hina Larsdotter	Ottelystorp	1770	Y	X							
Johannes	Dito	1778	X	X							
Lars	Dito	1777	Y	X							
Åke	Dito	1770									
Jonas	Sandhem	1756									
Sara Larsdotter	Hvalsta	1767	X	X							

Valstads husförhörslängd från 1775-1787 med förtryckta kolumner som också var bruklig under lång tid.

Några ytterligheter

Alla råkar ut för en del ytterligheter när man läser stora mängder handskrifter. En del präster förstår inte riktigt när det är dags att lämna över till efterkommande generation, medan andra borde ha haft en funktion som lärare för efterföljare. Nedan ges prov på dels en svår handstil och dels en skönskrift.

Blomskogs socken i Värmland, omkring år 1780, vars text är näst intill oläslig under åren närmast fram till 1781. Nederst på vänster sida står att läsa:

Jnncende(? möjligen *insedio*=*svårigheterna*) till Salige Probstens (=prästerns) swaga ögon i de sednare Åren, har man för framtidens skull måst omskrifwa 1780, och 1781 Års födde barn.

Andra präster kan ha en mer exemplarisk handstil. Bland mina personliga favoriter finner vi tveklöst prästen Sueno Beronis (Sven Björnsson) i Köla gäll, Värmland, runt 1630-talet, vars välformade bokstäver kan användas som en skolbok för sin tids stil. Han har medverkat vid renskriften av ett flertal skattelängder för Köla gäll.

Längd på Quarnetuls Mantal vti K(öla)

Kiöla sochnn

Crono och Skatte

Person	Ställe	1	2
Pastor Suens	i Kiölen	1	1
Gyrij	i takenne	1	1
Anders	i hofdenne	1	1
Erich	ibidem	1	1
karijn	ibidem	1	1
Jon	i Skällerbyn	1	1
Elijn	i hallebööl	1	1
Anders	ibidem	1	1
Oluf	i Sandzgårdh	1	1
knwt	i hälle	1	1
Nils	ibidem	1	1
Oluf	i Graaf	1	1
per	i hoole	1	1
Jngemar	i Åneböl	1	1
Anders	ibidem	1	1
peder	ibidem	1	1
Oluf	i Österflugne	1	1
segool	i Westerflugne	1	1
per	i w. flugna	1	1
Erlandh	ibidem	1	1
Gunnar	i Skareböl	1	1
Oluf Olson	ibidem	1	1
Steen	i Rangelerudh	1	1
Tool	i Grytewijdh	1	1
Nils	ibidem	1	1
Oluf	i Grytewidh	1	1
knwt	ibidem	1	1
segool	i Torgussrudh	1	1
Nils	i Lässerudh	1	1
segool	ibidem	1	1
Erich	i kortterudh	1	1
håkon	i Gwnnerudh	1	1
Gunnar	i Sättredh	1	1
halfwårdh	i Lernäas	1	1

Längd på Quarnetuls Mantal vti K(öla)

Kiöla sochnn

Crono och Skatte

Pastor Suens i Kiölen

Gyrij i takenne

Anders i hofdenne

Erich ibidem

karijn ibidem

Jon i Skällerbyn

Elijn i hallebööl

Anders ibidem

Oluf i Sandzgårdh

knwt i hälle

Nils ibidem

Oluf i Graaf

per i hoole

Jngemar i Åneböl

Anders ibidem

peder ibidem

Oluf i Österflugne

segool i Westerflugne

per i w. flugna

Erlandh ibidem

Gunnar i Skareböl

Oluf Olson ibidem

Steen i Rangelerudh

Tool i Grytewijdh

Nils ibidem

Oluf i Grytewidh

knwt ibidem

segool i Torgussrudh

Nils i Lässerudh

segool ibidem

Erich i kortterudh

håkon i Gwnnerudh

Gunnar i Sättredh

halfwårdh i Lernäas

Mantalslängd för Köla socken år 1639, den första sidans vänstra del.

Bokstäverna från 1300-tal till 1700-tal

Nedan följer några exempel på handstilar från olika perioder mellan sent 1300-talet och fram till 1700-talets början. Variationen mellan olika tider och platser kan dock vara betydande. Det allra mest optimala skulle vara att återge minst 2-5 exempel av varje bokstav per tidsperiod för att verkligen fånga in den mesta vanliga av varianterna. De dateringar som anges för de olika uppsättningarna med exempel är tider när den berörda stilen var vanlig, men det förekommer många undantag så till vida att vissa skribenter levde under lång tid utan att ta efter de nya stilarna som långsamt vann inträde för en del av bokstäverna. På så vis finns det en eftersläpning på gott och väl femtio år eller mer, även om detta bara berör en mindre andel skrifter.

Målet har varit att försöka ta fram de mest typiska formerna i vanliga texter, men ett flertal bokstäver kan relativt ofta vara antingen betydligt enklare eller ha extra penndrag i form av rundlar etc eller ha tydligare och större ingående eller utgående streck. I exemplen på de efterföljande sidorna har bara de mest vanliga extra-rundlarna tagits med, liksom bara markeringar av de vanligaste linjerna som inleder respektive avslutar bokstäverna. Dessa linjer går i förekommande fall sedan vidare till framförvarande eller efterföljande bokstav. Även de prickar, streck och ringar som kan förekomma över särskilda bokstäver, kan variera mycket till formen. I vissa fall kan bokstäverna delvis förändras ihop med andra bokstäver, varför några sådana kombinationer tagits med, såsom ff, fft, tt och sk.

Vid sidan av dessa exempel på bokstävernas grundformer som utgick från den kursiva gotiska stilen, förekommer såväl rubriker som latinska låneord vilka inte sällan har en avvikande stil. Den förstnämnda gruppen kan ha en mycket tydlig formmässig likhet med den gotiska skriften från sen medeltid, men tillsammans med de latinska låneorden kan de också påminna om Antiquan, som motsvarar romersk monumentalskrift, vilken successivt blev den allt mer allmänna stilen. Utöver dessa tre samtida stilar i olika delar av texterna, kan anfangerna ha ytterligare en egen stil. De är visserligen i hög grad baserade på den allmänna stilen, men de kan ha omfattande utsmyckningar och linjer som mer är att betrakta som dekoration.

Av dessa skäl har målet varit att välja en så typisk form som möjligt, som fångar in de enskilda bokstävernas mest vanliga egenskaper, och undvika de former som gäller för rubriker, anfanger och låneord. För majusklerna (stora bokstäver) gäller det också att försöka undvika minuskler (små bokstäver) som bara är uppförstrade och uppträder som majuskler i början av vissa ord.

Långa s och dubbel-s är inlagda direkt efter det vanliga s-et hos minusklerna (de små bokstäverna).

a b c d e f g h i j k l m

n o p q r s t u v w x

z a ó

2

1370-tal – Sverige (*Diplomatarium*).

Endast minuskler (små bokstäver), där y och å saknas. Därtill har det alternativa *r*-et medtagits längst ner, samt båda formerna för bokstaven *s*.

A B C D E F G H I
 K L M N O P Q R
 S T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n o p q r
 s t u v w x y z å ä ö
 k r ß t
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

1540 – Värmland (*Botvid Larsson Skrivare, Landskapshandlingar*).
 Bland de stora bokstäverna saknas I, Q, U, W, X och Z. Därtill är sk, ss, sz
 och th medtagna.

A B C D E F G H I
 K L M N O P Q R S
 T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n
 o p q r s t u v w x y z
 3 4 5 6 7 8 9 0
 ff ft sk tt per re

c:a 1590-tal – Värmland (*Landskapshandlingar och domböcker, 1590-1605.*) En brytningstid när markeringarna tvärs över, alternativt ovanför, ä och ö övergick från ett enda streck, kort eller långt, till två korta. Bland bokstäverna saknas I, Q, V, X, Y och Z, samt q. Därtill är ff, ft, sk, tt och förkortningarna per och re medtagna.

A B C D E F G H I
 J K L M N O P Q R S
 T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n o
 p q r s t u v w x y z
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
 A B C D E

1650-tal – Värmland & Västergötland (*Mantalslängder och domböcker*). Bland de stora bokstäverna saknas I, U, X, Y och Z, samt bland de små bokstäverna saknas q. Därtill är ff, fft, tt, th och sk medtagna.

A B C D E F G H I
 K L M N O P Q R S
 T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m
 n o p q r s t u v w
 x y z å ä ö

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

1730-tal – Falbygden i Västergötland (diverse kyrkoböcker).

Bland de stora bokstäverna saknas I, X, Y och Z.

TIPS för alla

som själva vill lära sig mer om att läsa handskrifter

Att lära sig läsa handskrifter någorlunda flytande och felfritt, kräver träning precis som allt annat som inte är medfött. Av det skälet behövs både någon form av undervisning, vilket jag hoppas att denna bok ska kunna tillgodose helt eller delvis, samt egen självständig träning så att man får erfarenhet och en ökad säkerhet samt känsla för bokstävernas form och stil. Många släktforskare, däribland jag själv, har ofta haft för bråttom och anser inte att de hinner eller att de behöver lära sig bokstäverna utantill, utan att de litar på sitt minne från föregående gång. Detta kan många gånger vara ett stort misstag, eftersom det kan förekomma stora variationer mellan två handskrifter, trots ett nära avstånd kronologiskt eller geografiskt.

Ett tips är att skriva ut och använda någon av de efterföljande sidorna. På dessa kan man sedan själv skriva ner de enskilda bokstäverna på rätt plats och över de förtryckta bokstäverna, så att man får en snabb och kontrollerad överblick. Bara genom att skriva av bokstäverna kräver en koncentration som medför att man minns dem bättre och lättare. Var även noga med de varianter som kan förekomma på en och samma bokstav, i synnerhet skillnaden mellan text i rubriken gentemot den allmänna texten.

När vi sedan har lärt oss bokstäverna mer eller mindre utantill, kan vi också läsa de texter vi åstundar utan större problem.

Socken..... År

a b c d e f g h

i j k l m n o p

q r s ſ ß t u v

w x y z å ä ö

A B C D E F G H

I J K L M N O P

Q R S T U V W

X Y Z Å Ä Ö

Socken..... År

a b c d e

f g h i j k

l m n o p

q r s ſ ß t

u v w x y

z å ä ö

Socken..... År

A B C D E

F G H I J K

L M N O P

Q R S T U

V W X Y

Z Å Ä Ö

Socken..... År

ff fft

tt th tz

sk